

GAT

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

Lentner Csaba: A működőtőke-befektetések néhány sajátossága Magyarországon

Samu Mihály: A hatalom, az állam és a jog elemzéseinek tudományrendszertani problémái

Szabady Balázs: A magyarországi termékenység előrejelzése a kohorsztermékenység alakulása alapján

Vojcek Eszter–Kéri Sophia: Magyarság a határon túl

Rácz Zoltán: Oktatáspolitikai és nemzeti jövő

Almásy Sándor–Káli Tibor: Kárpátalja mezőgazdasága az ezredfordulón

2004/1

Társadalomtudományi folyóirat

GAZDASÁG
ÉS
TÁRSADALOM

15. évfolyam 1. szám, 2004

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. Andrásy Adél egyetemi docens,
Dr. Dézsy József egyetemi tanár (Bécs),
Dr. Fecske Mihály egyetemi tanár,
Dr. Gidai Erzsébet egyetemi tanár
(a szerkesztőbizottság elnöke),
Dr. Lentner Csaba egyetemi docens

Megjelenik félévente

GT

A szedést Bosnyákovits Józsefné készítette,
a tördelés Takács Eszter munkája.

A nyomtatás 2005 márciusában készült.

Szerkeszti: Kormányosné Arany Krisztina

Felelős kiadó: Dr. Gidai Erzsébet

Kiadja a „Prognózis 2000” Alapítvány

ISSN 0865 7823

Szerzőink:

Dr. Lentner Csaba CSs intézetigazgató,
NYME Közgazdaságtudományi Kar

Dr. Samu Mihály DSC egyetemi tanár,
ELTE Jogtudományi Kar

Dr. Szabady Balázs főmunkatárs,
NYME Közgazdaságtudományi Kar

Vojcek Eszter egyetemi hallgató

Kéri Sophia egyetemi hallgató

Rácz Zoltán egyetemi adjunktus,
NYME Közgazdaságtudományi Kar

Prof. Dr. Almásy Sándor DSc,
Ukrajna, Ungvár Nemzeti Egyetem

Káli Tibor ügyvezető igazgató,
ATAK Kft., Kárpátalja, Nagyberég

Támogatóink:

AB-AEGON Biztosító Rt.

CIB Bank RT. (Sopron)

Pannon Víz Rt. (Győr)

SOLYDENT

Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. (Győr)

Tartalom:

GAZDASÁG..... 7

Lentner Csaba:

A működőtőke-befektetések néhány sajátossága
Magyarországon 7

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA 23

Samu Mihály:

A hatalom, az állam és a jog elemzéseinek
tudományrendszertani problémái 23

Szabady Balázs:

A magyarországi termékenység előrejelzése a
kohorsztermékenység alakulása alapján 43

Vojcek Eszter–Kéri Sophia:

Magyarság a határon túl 61

Rácz Zoltán:

Oktatáspolitikai és nemzeti jövő 87

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS 91

Almásy Sándor–Káli Tibor:

Kárpátalja mezőgazdasága az ezredfordulón 91

GAZDASÁG

Lentner Csaba

A működőtőke-befektetések néhány sajátossága Magyarországon

A közép- és kelet-európai országok a világ összes működőtőke-befektetéseiből 1990-ben 0,2%-kal, 2000-ben pedig 2%-kal részesedtek. Közülük 2000-ben Lengyelország hányada volt a legnagyobb, közel 30%-os, ám 1995-ben a térségbe áramló külföldi működő tőkéből való részesedés alapján az első helyen még Magyarország állt. Akkor ide áramlott a Kelet-Európát érintő tőke 30%-a. 2000-ben 16%-kal – Lengyelország és Csehország mögött – a harmadik helyre került Magyarország. A Magyar Nemzeti Bank adatai szerint 2001 végén Magyarországon a közvetlen tőkebefektetések (részvény és egyéb tulajdonosi részesedés) állománya 20,7 milliárd euró volt. A külföldi tőke a közép-kelet-európai, így a magyar gazdaságban is dinamizáló szerepet töltött be az elmúlt évtizedben. Általa Magyarország egy külső fundamentum által vezérelt feltörekvő piacgazdaságú nemzetgazdaság lett, így nem közömbös, hogy az itt lévő működő tőke milyen állami pénzügypolitikai feltételekkel marad a térségben, érkeznek-e új befektetők, illetve a magyar költségvetési szektor vonatkozásában milyen viszonyrendszer alakulhat ki.

A nemzetközi nagyvállalati stratégiák és a nemzeti pénzügypolitika találkozási pontjai

A tőkebeáramlásban döntő szerepet játszik a transznacionális vállalatok és a fogadó országok konkrét érdekeinek érdekazonossága. A működő tőke importjára a következő főbb gazdasági, politikai és emberi tényezők gyakoroltak hatást:

- a fogadó ország politikai stabilitása, a vonatkozó törvények és a pénzügypolitika kiszámíthatósága,

- a fogadó ország kormányának pozitív magatartása a helyi és külföldi vállalkozásokkal szemben,
- a nemzeti pénzügypolitika stratégiai céljainak realitása, a nemzetközi piaci feltételekhez való alkalmazkodósága,
- a nemzetgazdaság képessége arra, hogy a fontos helyi termelési tényezők és erőforrások árát nemzetközi összehasonlításban alacsony szinten tartsa,
- a munkaerő képzettségének szintje, a javulás intézményes feltételeinek biztosítotttsága,
- a közvélemény és a politikát formáló intézmények kedvező magatartása a külföldi vállalkozásokkal szemben,
- a biztonságos államháztartási pénzügyi környezet,
- a társadalom kedvező értékítélete és fogadókészsége, nyitottsága a külföldi befektetők előtt

Az érdekellentét a nemzetközi társaság és a fogadó országok között azonban hosszabb távon eleve elkerülhetetlen. Mindkét fél ugyanis maximalizálni szeretné a hasznát az adott befektetési ügyletből. Az elmentétek azonban nemcsak a jövedelmek elosztásából adódhatnak, hanem a két fél stratégiai céljaival kapcsolatos különbségekből is. Ugyanakkor vitathatatlanok az érdekközösség bizonyos elemei is.

A nemzetközi vállalkozások a globális piaci feltételek legközvetlenebb hordozói és formálói. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy tevékenységeik elhelyezésére vonatkozó döntéseik a legracionálisabbak lesznek. A fogadó országok érdekei a gazdaságuk teljesítőképességének javításában, valamint a nemzetközi vállalatok érdekei – különösen a globálisan integrált termelés-szervezés esetén – nem szükségképpen esnek egybe.

A transznacionális társaságok szerepe számos ország gazdaságának szerkezeti átalakításában, exportképességének javításában vitathatatlan. Ez azonban akkor előnyös az érintett országok számára is, ha képesek az interaktív szerkezetváltásra és arra, hogy az ország számára is fontos ágazatokat és térségeket kapcsoljanak be a nemzetközi folyamatokba.

Vannak azonban más jellegű feladatok is a fogadó ország nemzetgazdaságában, különösen akkor, ha a közvetlen külföldi tőkebefektetések meghaladtak bizonyos minimális küszöbértéket. Figyelembe kell

venni a külföldi tőke jelenlétét, és esetenként szemléleti, gazdaságpolitikai és szervezeti változtatásokat kell végrehajtani a külföldi vállalkozások működőképességének fenntartása, illetve a tőkeáramlások folyamatosságának fenntartása érdekében. A szemléleti változásokat általában a gazdasági szuverenitás jellegére, mértékére, a külföldi működő tőke bevonásával kapcsolatos célokra, a fizetési és államháztartási mérleg javítására, a gazdasági teljesítmény emelésére vagy a jövedelemelosztási folyamatokra kell irányítani. A gazdaságpolitikai változások az egyedi, illetve a normatív magatartásokra, a liberalizálás jellegére, az árfolyam- és kereskedelempolitikára összpontosulnak.

A világgazdaság tőkebefektetései 80%-a a fejlett világ gazdasági erőcentrumok között történik. A közép-kelet-európai térség feltörekvő piactársulatai az elmúlt tíz év dinamikus tőkeimportjaival is csak csekély szerepet kapnak a világ tőkebefektetéseiből, ráadásul közöttük éles verseny bontakozott ki a minél előnyösebb tőkeletelepítések érdekében. A térségben az elmaradt belső tőkeerőforrás-allokáció, ám ennek ellenére a lakosság részéről a tervek gazdasági ciklusban elfojtott fogyasztói igény rohamos jelentkezése a leginkább külfölditőkevonzó feltétel. A külföldi tőke telepedése így kiemelt fontosságú a közép-kelet-európai nemzetgazdaságok modernizációjában. Alapvető elvárás vele szemben, hogy:

- járuljon hozzá a nemzetgazdaság teljesítményeinek növeléséhez,
- segítse a gazdasági szerkezet minőségi paramétereinek kialakítását, modernizációját,
- biztosítsa foglalkoztatottság növelését,
- közreműködésével tovább szélesedjen a beszállítói és a kooperációs kapcsolatok kiépítésére alkalmas kis- és középméretű vállalkozások köre.

A magyar tőkevonzási viszonyok jellemzői

A tőkevonzás tekintetében Magyarországnak a régióban elért sikerei az alábbiakra vezethetők vissza:

- az ország jelentős külföldi adósságai ellenére is stabil pénzügyi háttérű maradt,

- a magyar pénzügypolitika az elmúlt években viszonylag kiszámíthatóan működött,
- jelentős adókedvezményeket és állami támogatásokat biztosított a külföldi vállalkozások részére
- politikailag stabil maradt, a NATO tagja lett, EU-integrációja pedig töretlen,
- történelmi kapcsolatainak vannak a környező európai piacgazdaságokkal,
- kiemelkedően képzett a szakembergárdája, és viszonylag alacsony díjazású,
- földrajzi elhelyezkedése alapján a híd szerepet tölti be Kelet- és Nyugat-Európa között.

A külföldi befektetők Magyarország legfőbb gazdasági előnyei között említik az olcsó és szakképzett munkaerőt, a politikai stabilitást és a jó gazdasági környezetet. Elmondásuk alapján befektetéseik előtt a gazdasági makromutatók közül az inflációt, az egy főre jutó GDP-t és a gazdasági jogszabályozást vizsgálták. A szabályozási rendszer vonatkozásában ma már Magyarország előnyének számít a relatíve stabil adórendszer, ám az infláció mutatóit illetően nem állt jó helyen a közép-európai volt szocialista országok között az 1990-es évek második feléig. A költségvetési, a kereskedelmi és fizetési mérleg hiánya pedig az összes átalakuló országhoz viszonyítva igen jelentős. Gondot jelent a gazdasági növekedés ezredfordulót követő lassulása. Ezek alapján igen könnyen megcáfolható az az állítás, miszerint a Magyarországra irányuló tőkebefektetések vonzereje a gazdasági mutatószámokban rejlene.

A térségben a külföldi tőkeberuházások alakulásában legszembeötlőbb az a magyar előny, hogy hamarabb kezdődött a piacgazdaság megteremtésének irányába vivő gazdasági és politikai reformsorozat. A törvényi keretek megteremtésének egyértelműen az előrehaladottabb állapotát mutattatta az ország az 1980-as évek végétől. A piacgazdaság egészének működését szabályozó jogi keretek megteremtése tehát előbb kezdődött, így a jogi normarendszer hamarabb vált liberálisabbá, és magasabb szintre jutott el, mint a térség többi országában. Ennek a hatása, másrészt a lakosság, a vállalatvezetők, az államigazgatási intézmények piacgazdasági alapokat teremtő viselkedési kultúrája is

korábban tükröződött. A piacgazdaság felé mutató reformok és törekvések korábbi elindulása azonban nem csupán az előbb említett módon fejtette ki pozitív hatását, hanem élénkítette a fejlett piacgazdaságokkal történő kereskedelmet, fejlesztette a vállalatközi kapcsolatokat, és a nyugati világ pénzügyi szabályozó rendszerei is gyorsan átvételre kerültek, amelyek Magyarország igen magas EU-integráltsági fokában is lemérhetőek.

Magyarország külgazdasági stratégiájának, egyúttal gazdaságpolitikájának egyik legfontosabb eszköze a működőtőke-bevonás ösztönzése lett. Magyarországon 1972 óta van lehetőség vegyes vállalatok alapítására, de a jogi szabályozás és a gazdasági feltételek megteremtése a rendszerváltás előtt lassú és ellentmondásos volt. 1982-ig mindössze 3 vegyes vállalat jött létre. A térségben legliberálisabb szabályozás eredményeképpen mégiscsak megindult a külföldi működő tőke beáramlása hazánkba, és 1988-ig 150 vegyes vállalat alakult. 1988-ban a gazdasági társaságokról és a külföldiek magyarországi befektéseiről hozott törvényekkel végérvényesen megteremtődtek a jogi szabályozás korszerű és a befektetők számára biztonságos szabályai, a gazdasági modellváltással pedig a versenyképes környezet. A működőtőke-import növelése államilag deklarált céllá lépett elő.

Az egyik legfontosabb tőkevonzási eszköz, ha az országban már megtelepedett beruházók az adott nemzetgazdaság jó hírét keltik. Léteznek egy multiplikátorhatás is, melynek révén a beáramló külföldi tőke fejlettebb technológiákat hoz és vonz, fejlettebb vezetési és szervezési módszereket honosít meg, korszerűbb marketingtevékenységet teremt. Modernizációs lehetőséget eredményez a magyar nemzetgazdaság számára a multinacionális cégek világméretű információs és marketinghálózatához való hozzájutás, a hálózatokba való bekerülés lehetősége is. Ha a gazdaságban jelentős méreteket ölt a külföldieknek történő értékesítés, a befektetett tőke az eredetileg regisztrálnak a többszöröse lehet, hiszen nem csupán a vállalat megvásárlásához, hanem annak rendbetételéhez is jelentős mennyiségű beruházásra van szükség. A nagyobb befektetésállomány már önmagában is vonzerőt jelent a további külföldi befektetők számára. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a már jelen lévő, nagyobb befektetési állomány esetén a kisebb tőkeerejű, kockázatvállalásra kevésbé képes cégek is megjelennek.

Magyarországon a világ 50 legnagyobb multinacionális cége közül 40 van jelen. Jellemzőek a zöldmezős beruházások és a feldolgozóipari kapacitások.

A befektetővel sok esetben együtt érkeznek a célországba a nagyvállalat szolgáltatói is. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a befektető a megszokott szolgáltatóval szeretne dolgozni, jobbára azért, mert az adott országban az ilyen jellegű szolgáltatások még nem léteznek, vagy színvonaluk még nem éri el a külföldi tulajdonú vállalat által igényelt mértéket. Sok esetben előfordul az is, hogy a feldolgozóiparban befektető cég magával hozza a beszállítóit is, amennyiben nem talál belföldön megfelelő ellátót. Ebből a szempontból különösen az autóiipari befektetések a jelentősek, ám Magyarországon megfigyelhető a hazai bedolgozó szektor kialakulása és erősödése is.

A Magyarországra beáramló tőke először a feldolgozóipart célozta meg, ezen belül is elsősorban az élelmiszeripart, a vegyipart és a gépipart. Az utóbbi néhány évben azonban csökkenően van a feldolgozóipar részesedése, és előtérbe kerültek a kereskedelemmel, a pénzügyekkel és a lízingsel foglalkozó vállalkozásokba történő befektetések. Az élelmiszer- és a vegyipari ágazatban a befektetők főleg már meglévő cégeket vásároltak, a gépiparban azonban a zöldmezős beruházások kerültek előtérbe.

A tőkeimport sajátos területe a meglévő állami vagyon privatizáció révén való lebontása. A kedvezőtlen magyar államadóssághelyzet az 1980-as évek végétől azonban rányomta bélyegét a privatizációs politikára is, amelynek jellemzői a következők voltak.

- Kiemelkedő szerepet kapott a készpénzért történő értékesítés. Különösen fontossá vált ez 1993-tól, amikor az éves adósságtörlesztés összege jelentőse megemelkedett.
- A gyenge magyar államháztartási pénzügyi pozíciók végett – illetve ezek javítása céljából – kényszerprivatizációs lépések történtek, gyenge volt a Magyar Állam alkuereje és -pozíciója a külföldi befektetőkkel szemben.
- A magánosítás a közép-európai térség országaival összevetve hamar indult és gyorsan lefolytatódott.
- Nagy szerepet kapott és kevés ellenállásba ütközött az ún. spon-tán privatizáció.

A spontán privatizáció megkönnyítette a külföldi tőke gyors beáramlását. A spontán privatizáció előnye, hogy gyors, olcsó és kevésbé bürokratikus. Hátránya a jelentős állami vagyонvesztés, a gyakran jogilag is, de erkölcsileg biztosan megkérdőjelezhető tranzakciók magas aránya. A gyorsasága különösen akkor értékelődött fel, amikor az állami vállalatokat a gyors elértéktelenedés jellemezte, és nagy tőkeigényű szerkezetátalakítás előtt álltak. A magyar gazdaságban a kilencvenes években megvalósított külföldi befektetések nagy hányada a privatizáció során olcsón megvásárolható, versenyképes vagy könnyen azzá tehető, értékes vállalatok és a belső piac megszerzését célozta. A spontán és a zöldmezős beruházások révén azonban a magyar gazdaság integrálódott a nemzetközi társaságok globális termelési és értékesítési rendszerébe.

A magyar privatizációra kevésbé jellemző – összehasonlítva a régió többi országával – a monopolhelyzetek eladása. A magyar autóipar, a gyógyszer-, a dohány-, és a söripar ugyanis több nyugati cég birtokában van. Az egyetlen ellenpélda talán a magyar növényolajipar privatizációja. Kevés külföldi befektető kívánta privatizációs vásárlással a versenytársát bekebelezni. A legtöbb szakmai befektető korábbi kooperációs partnereit vásárolta meg, vagy szerzett bennük részese-dést. A magánosítás során a legértékesebb vállalatok többsége multinacionális világcégek érdekeltsége lett. Azokon a területeken, ahol a tulajdonosváltás nem külföldi vállalat javára történt meg, gyakran előfordult, hogy a hazai vállalkozó – a magas adóterhek és a fejlesztéshez szükséges hitel elérhetetlensége miatt – kiszorult tulajdonából és az adott piacról is. Ez számos társadalmi feszültséget váltott ki az elmúlt évtizedben.

A privatizációs folyamat azonban elérte azt a célját, hogy a gazdaságban megerősödött a piaci verseny. Az így létrejött társaságok gazdasági paraméterei egyértelműen jobbak a magyar átlagnál. Eladóso-dottságuk kisebb, termelékenyséjük, hatékonysági mutatóik jobbak.

A nemzetközi tendenciák szerint a külföldi tőkével működő vállalatokat a csak hazai tulajdonúakhoz képest, illetve a nemzetgazdasági átlaghoz képest a következők jellemzik:

- jobb tőkeellátottság,
- magasabb munkatermelékenység és tőketermelékenység,

- intenzívebb exportorientáció,
- átlagon felüli importigényesség,
- intenzívebb beruházási tevékenység.

A nemzetközi tendenciák Magyarország vonatkozásában is érvényesülni látszanak mind a beáramlott működő tőke ágazati szerkezetét, mind pedig működési formáit tekintve. A hazánkba beáramlott tőke nagyobb része kifejezetten tőkeintenzív ágazatokba irányult. A viszonylag olcsó munkaerő előnyeit kihasználva pedig néhány olyan munkaintenzív ágazatokban, mint például a textil-, a bőr-, a cipőipar, ahol a külföldi befektető csak a magyar gazdaság által biztosított komparatív előnyök révén tud jövedelmezőséget elérni. A teljes egészében vagy részben külföldi tulajdonú vállalatok jobbára olyan szektorokban találhatóak, melyek átlag feletti termelékenységgel vagy profitabilitással rendelkeznek, és exportorientáltságuk is hasonló mértékű. Számos egyéb pozitív hatás mellett elsősorban a Magyarországon letelepült transznacionális vállalatoknak köszönhető, hogy a magyar exportban kimutathatóvá vált a szerkezetváltás, az eltolódás a magasabb feldolgozottsági fokú termékcsoportok felé. Ugyanakkor viszont lassú az exportbővülés üteme, azaz a kedvező exportstruktúra-váltás nagy importszükséglet mellett bontakozik ki, s így korlátozódott a magyar hozzáadott értékre gyakorolt hatása is. A feldolgozóiparon belül is a gépipar, az élelmiszeripar és a vegyipar szakágazatai mutatkoztak a legvonzóbbaknak a külföldi működő tőke számára. A gépiparban különösen magas a külföldi tulajdonban lévő cégek részesedése a beruházásokból: a közúti jármű-gyártásban több mint 80%, az irodagép- és a számítógépgyártásban 82%, a villamosipari gép- és -készülékgyártásban 68%. A külföldi érdekeltségű vállalkozások exporttevékenysége általában erősebb a magyar átlagnál, jelentős importigényük pedig összefügg tevékenységük alkatrész- és gépimport-igényével. Ez a tendencia az ipari modernizációs folyamatok felgyorsulásával azonban fékeződhet. A nemzetközi nagyvállalatok által felhasznált komponensek jelentős része ugyanis kiváltható lenne magyar termékekkel. Ehhez azonban a magyar kis- és középvállalkozói körnek fel kell tudni nőnie a nemzetközi nagyvállalatok által elvárt technológiai szintre. A magyar kormány „Gazdaságfejlesztési célirányzata” által működtetett pályázati rendszerek ezt a felzárkózást segítik elő, amelyen belül ki-

emelt cél a működőtőke-bevonás további ösztönzése, a kis- és középvállalkozások fejlődésének előmozdítása és a kereskedelemfejlesztés céljából a vállalkozások külpiaci megjelenésének támogatása.

A magyar tőkevonzási feltételek régi és új kihívásai

A magyar gazdaságpolitika fő növekedési vonala a gazdasági rendszerváltozás kezdetétől (az 1980-as évek végétől) azonos alapokra épül. Az ipari termelési szerkezet fő szabályozói az ipari kultúra világ-szintű bázisán álló multinacionális vállalatok. Térnyerésük kommerciális és nem populista alapon történt az elmúlt évtizedben. Ez a vállalatok és a magyar nemzetgazdaság hatékonyságát növelő tényező. A magyar gazdaságpolitika az 1990-es években megszokott tőkebeáramlási ütemet azonban az ezredfordulót követően is feltételezte. A magyar pénzügypolitika optimizmust sugalló hosszú távú terveciklusai erre épültek. Azzal számoltak, hogy éves szinten a 2 milliárd dollár értékű működőtőke-beáramlás állandósul. Azzal számoltak, hogy a már letelepedett multinacionális vállalatok a relizált profitot nem viszik ki az országból, hanem a termelésbe visszaforgatják. A magyar kormányok azzal számoltak, hogy az élenjáró nemzetközi nagyvállalatok a hazai kis- és középvállalkozói szektor bedolgozói tevékenységét erőteljesen növelik. A külgazdasági pénzügyi egyensúly megteremtése jegyében pedig a magyar pénzügypolitika azt remélte, hogy a multinacionális nagyvállalatok csökkenő importfedezettel dinamizálják majd a magyar exportot.

A külső fundamentum vezérelte magyar nemzetgazdaság fejlődése azonban az ezredfordulót követően lefékeződött. Az államháztartásban a hiány rendszerspecifikus jelenséggé vált, a külgazdasági- és fizetésimérleg-deficitek pedig az 1997. évi szinthez képest a 2,5-3 szoros mértékűre növekedtek. Folyamatosan emelkedik a nemzetközi nagyvállalatok profitkivonása, a működőtőke-beáramlás pedig jelentősen lefékeződött az ezredfordulót követően. A bruttó hazai termék (GDP) az 1990-es évek második felében elért 5-5,5%-os GDP-növekedési szintről 2001-re 3,8%-os szintre esett vissza. A 2002. évben a GDP-emelkedés –a már szerényebb előző évi teljesítményhez képest is – alig 3% körülire várható. Az 1998–2002-ben irányító magyar kormány a külső fundamentum vezérelte magyar gazdaság növekedési

ütemének fenntartására érdekében egy alternatív, a belső erőforrásokat fejlesztő gazdaságpolitikába kezdett. A Széchenyi Nemzeti Fejlesztési Terv keretei között meghirdetett pályázatok a hazai kisvállalkozásoknak és a Magyarországon megtelepedett nemzetközi nagyvállalatoknak egyaránt biztosítottak, illetve biztosítanak állami támogatásokat. A magyar GDP-növekedés azonban változatlanul tovább lassul. A Széchenyi Terv intézkedési erőtlenség, gyenge hatékonyságúak a problémák súlyához képest.

A külföldi érdekeltségű vállalkozások részesedése a külkereskedelemből évről évre növekedett. 1999-ben elérte a behozatalból a 76%-ot, a kivitelből pedig a 80%-ot. 2000-ben a behozatalban az arány nem változott, a kivitelben viszont 5 százalékponttal csökkent, így 75%-ra redukálódott. A teljes külkereskedelmi hiány 88%-a a nemzetközi nagyvállalati körhöz kötődik. Mindezen folyamatok a külső fundamentum vezérelte magyar pénzügypolitika és a nemzetgazdasági teljesítmények egyértelműen kedvezőtlen alakulását jelentik. Kétségtelen, hogy a külföldi tőke a magyar gazdaságban kedvező szerepet játszott az elmúlt évtizedben, ám az eddigi fejlődési vonalak tovább már nem folytathatók, az extenzív fejlődés tartalécai kimerültek. A jelenleg egy lábbon álló magyar pénzügypolitikai stratégiának így mindenképpen két lábra kellene állnia. Ezt nem lehet pusztán azzal elérni, hogy belföldi növekedésösztönzőket hozunk működésbe, hanem meg kell találni a magyar ipari kultúra bázisán azokat a kitorési területeket és a hozzájuk rendelt pénzügypolitikai eszközrendszert, amely növekedési energiákká alakulva a magyar gazdasági teljesítményeket ismét megnöveli. Aggályos azonban, hogy a rendkívül külkereskedelemérzékeny és tőkeimportra utalt magyar nemzetgazdaság ebben a visszaesséssel terhelt világgazdasági környezetben azokhoz a fejlett ipari országokhoz zárkozhatna fel, amelyek a fő tőkebefektetők voltak az elmúlt évtizedben, és az ő gazdaságuk is számos nehézséggel terhelt a nemzetközi pénzügyi és tőzsdai válságok következtében.

A magyar pénzügypolitika a tőkebefektetési hajlandóság fokozása érdekében az elmúlt évtizedben az infrastruktúra fejlesztésével és a külföldi vállalkozások széles körű adókedvezményeinek megteremtésével jelentős tőkebehozatali értékeket vonzott Magyarországra. Az ezredfordulón az adókedvezményekkel rendelkező nemzetközi nagy-

vállalatok már az állami költségvetési támogatásokból is jelentős összegeket kaptak. Ám mindezek ellenére több nemzetközi nagyvállalat hagyta el az országot, az elmúlt évben pedig megkezdődött a kisebb, főleg a könnyűipar területén működő külföldi vállalkozások Szlovákiába, Ukrajnába és Romániába való áttelepülése. Mindezek komoly foglalkoztatási és szociális problémákat jelentenek a magyar államháztartásban, ezért a befektetés-ösztönző és -megtartó pénzügypolitika területén alapvető változásokra van szükség, hogy a tőkekivonással a további gazdasági teljesítményromlás és a velük járó szociális, társadalmi feszültségek elkerülhetőek legyenek.

A paradigmaváltás kényszere a befektetési ösztönzők területén

Összehasonlítva a régió többi országával, Magyarországnak a gazdasági törvénykezésben lényegesen több előnye volt az elmúlt évtizedben, mint makromutatóiban. Szinte elsőként kerültek elfogadásra azok a törvények, amelyek meghatározóak voltak a kiváló befektetési környezet megteremtése céljából. Az ország csatlakozása a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezethez (OECD), jelenléte a WTO, UN ECE, ITC, UNCTAD, UNIDO és a NATO nemzetközi szervezetekben a működőtőke-vonzást igen nagymértékben elősegítette. Az Európai Unióba történő integrálódás perspektívája pedig az európai befektetők érdekeltségét és biztonságát hozta előtérbe, és a magyar felzárkózási esélyeket növelte.

Az 1990-es években a közepesen fejlett magyar gazdaság nyitott, liberalizált piacgazdasággá vált, s fő nemzetközi partnerei az Európai Unió tagállamai lettek. A közép- és kelet-európai országok jelentősége a fogadó országok között a rendszerváltozás nyomán számottevően megnőtt, de többségükben a közvetlen külfölditőke-befektetések alakulása messze elmaradt azoktól a várakozásoktól, amelyek a politikai változások kezdeti szakaszában megfogalmazódtak. Azok az elképzelések, melyek szerint a külföldi vállalkozások elárasztják a térséget új technikával és tőkével, csak kismértékben realizálódtak az eddigiekben. Ebben a kérdésben az egyes országokban szerepet játszott az is, hogy a közvélemény és a kormányok meglehetősen óvatosan, esetenként kifejezetten tartózkodóan kezelték a külföldi befektetéseket. A

döntő természetesen a külföldi társaságok meglehetősen visszafogott érdeklődése volt az átalakulóban levő, stagnáló és sok bizonytalansági és kockázati elemet koncentráló térség iránt. A kivétel talán csak Magyarország volt, ahová 1995-ig csaknem annyi tőke érkezett, mint a térség összes országába együttvéve.

A külföldi működő tőkének nyújtott állami támogatások kiemelt fontossággal bírtak a kilencvenes évek elején. Azóta időközben módosult, de filozófiájában változatlan ösztönzőrendszer működik: az adórendszeren keresztül ható kedvezmények (közvetett eszközök) és a közvetlen állami támogatások. Az adórendszeren keresztül érvényesülő kedvezményekről az 1989-ben életbe lépett, többször módosított társasági adótörvény rendelkezik. A külföldi működő tőke beáramlásának elősegítése érdekében a külföldi részvétellel működő társaságoknak biztosított korábbi adókedvezményeket csak a tevékenységét 1994. december 31-e előtt megkezdett társaságok vehetik igénybe. Ezen időpont után alakult társaságok számára már más adókedvezmények igényelhetők. 1996-tól adókedvezményt nyújt a társasági törvény mindazon vállalkozásoknak, amelyek az alapvető gazdaságpolitikai célokhoz, a gazdasági növekedést eredményező beruházások megvalósításához, a munkahelyteremtéshez, valamint az elmaradt térségek fejlődéséhez hozzájárulnak. A társasági adó 50%-ának megfelelő adókedvezmény illeti meg azt a vállalkozást, amely legalább 1 milliárd forint értékű termelő beruházást valósít meg, és árbevételét a beruházás mértékének legalább 5%-ával megegyező összeggel növeli az előző évhez képest. Ez a kedvezmény a beruházást követő öt éven belül azokban az években vehető igénybe, amelyben a vállalat eléri a törvénybe előírt – 25%-os, de legalább 600 millió forintos – árbevétel-növekményt.

Adókedvezmény jár azoknak a vállalkozásoknak is, amelyek 15%-os munkanélküliséggel sújtott kiemelt térségekben ruháznak be, de a beruházott érték nagyságától és a foglalkoztatottak számától függően az ország más pontjain is igénybe vehetők a beruházási adókedvezmények. Ám az 1 milliárd forint feletti beruházási értékek – és ezáltal az adókedvezmények – eléréséhez a magyar belső kis- és középvállalkozói kör esélytelen gyenge tőkeerejénél fogva. A befektetések ösztönzését szolgálják az 1997-től bevezetett, osztalék után fizetett adóval kapcsolatos ked-

vezmények. Az adó mértéke 20%, amit a ténylegesen megkapott osztalék után kell megfizetni. Nem kell viszont adózni a Magyarországon befektetett osztalék után. A kettős adóztatás elkerüléséről szóló országokénti egyezményekben a belföldi vállalatok külföldi tulajdonosai által ténylegesen fizetendő osztalékadó mértékét 5–15%-ban állapítják meg. 1995-től pedig a korábbi 36%-ról 18%-ra, vagyis a felére csökkent a nyereséget terhelő adó mértéke, amely a megtermelt értéktöbblet nagyobb hányadát hagyja a befektetőknél.

ÁFA-kedvezmények is megilletik továbbá a külföldi tulajdonban lévő vámszabadterületi társaságokat a termékexporttal egy tekintet alá eső termékértékesítésekkel és beszerzésekkel kapcsolatban, amelyek révén likviditási előnyöket érnek el. Az adórendszeren kívül a minisztériumok által kezelt pályázatok keretében kaphatnak még kedvezményeket a külföldi befektetők. A legkiemeltebb ezek közül a Gazdaságfejlesztési Cél-előirányzat. A támogatáshoz 10 millió forintot meghaladó, legalább 50% önrésszel induló új beruházással lehet hozzájutni.

Az 1990-es évek elején bevezetett adókedvezmények, majd az állami támogatások azonban a külföldi befektetők számára már nem jelentenek igazán vonzó tőkebefektetési szempontokat. A magyar pénzügypolitika a kilencvenes évek elején azzal számolt, hogy az évi 2 milliárd amerikai dollár értékű működőtőke-behozatal állandósulni fog. A kilencvenes évek végére azonban a privatizálható vagyon lényegében elfogyott, a világgazdaságot pedig mindig újabb és újabb gazdasági megrázkódtatások érik, így a külföldi tőkebefektetések egyre inkább elapadnak. A közel 15 éve változatlanul extenzív tőkevonzási feltételeket biztosító magyar pénzügypolitika így tehetetlen. Magyarország elveszítette az 1980-as és 1990-es évek fordulóján kidolgozott – az akkor korszaknak megfelelő – tőkevonzási feltételeit. A minőségi tőkevonzás feltételeinek kidolgozására pedig az elmúlt években nem fordított figyelmet.

A világgazdaság tőkebefektetőinek zöme befektetési döntései előtt mérlegeli a befektetési célterületként kiválasztott ország makro-pénzügyi mutatóit is. Vizsgálja az adott ország társadalmának életminőségét, iskolázottsági szintjét, a jobbiztonság kérdését és az egészségügyi ellátás színvonalát. Magyarországon a piacgazdasági átmenet eltelt 15 éve után sem kielégítőek ezek az értékek. Állandósult a költ-

ségvetés hiánya, nő a külkereskedelmi mérleg deficitje, és a magas belső államadósság-tételek miatt közel ezer milliárd forint értékű költségvetési pénzüsszeg fordítódik a kamatkidadásokra. Ez utóbbi tétel csökkenti a lakosság szociális-egészségügyi-oktatási feltételeinek javítására fordítható összegeket. Ezen körülmények nyilvánvalóan a külső tőkebefektetők számára is aggályosak, hiszen a tőkebefektetések állami és társadalmi környezetét rontják. Igazolható, hogy a tőkeerősebb tőkebefektetők elsősorban azokban az országokban ruháznak be tartósan, amelyeknek a társadalmi és államháztartási pénzügyi környezete is kielégítő. Tehát egy bizonyos szint és idő után az adókedvezmények, az olcsó munkaerő már nem annyira vonzó tőkebefektetési feltételek. Miáltal a magyar pénzügypolitika az alacsony feltőkésítettségi szintjéből és az ország viszonylagos elmaradottságából kifolyólag jobbra csak extenzív tőkebefektetési feltételeket tud kínálni a külföldi befektetők számára, így a minőségi tőkebefektetési feltételeket kereső nemzetközi nagyvállalatok más, valóban fejlett piacgazdaságú és stabil pénzügyi hátterű országokban fektetnek be. Közép-Kelet-Európát a minőségi feltételeket kereső tőkés társaságok jobbra nem érték el az elmúlt évtizedben. Lengyelország, Csehország, Szlovénia, Horvátország helyzeti előnye viszont, hogy a tömeges privatizációban még nem annyira előrehaladott állapotúak, mint Magyarország, amely lényegében már be is fejezte. Így az extenzív tőkebefektetési szabályok működtetésével is képesesek a szomszédos országok tőkét vonzani. Magyarország helyzete tehát kritikus, mert a privatizálható állami vagyon lényegében elfogyott, a minőségi tőkevonzási feltételek pedig nem kerültek kidolgozásra. Mindezek felvetik a paradigmaváltás kényszerét a magyar tőkebefektetési feltételek alakításában. A helyzet konszolidálása a magyar államháztartás feltőkésítésével, jobbra a már itt lévő nemzetközi cégek adórendszerbe való bevonásával lehetséges. A költség–haszon-elemzéssel igazolható, hogy a külföldi vállalatok által fizetendő infrastruktúra-használati díjak, vagy a jelenleginél nagyobb tételű adók bevezetésével a magyar költségvetés több száz milliárd forint többletbevételre tehetne szert, amelyből az ország az államháztartási pénzügyi helyzetét rendezhetné, és a társadalmi közkiadásokat megnövelhetné, így a külföldi tőkehasznosulási centrumok kedvezőbb társadalmi utánpótlásra, szakképzettebb, egészségesebb

munkaerőre tehetnének szert. (A tőkehonosítási folyamatokat lásd részletesebben a Lentner, 2001. jelű forrásmunkában, a magyar társadalmi helyzet feszültségeit pedig Lentner, 2002 hivatkozás alatt.) Nyilvánvaló, hogy a magyar kisvállalkozások és a lakosság körében – mint további jövedelemtulajdonosi kategóriáknál – a magyar költségvetés feltőkésítéséhez szükséges összeg hiányzik. Így a valóban dinamizáló szerep csak a multinacionális nagyvállalati körre hárulhat, amelynek a magyar államháztartási környezet irányába tett „befektetései” közvetten, hosszabb idő alatt, javuló tőkehasznosulási körülmények között térülnének meg. A külföldi befektetők, amennyiben a növekvő magyar költségvetési hiány lefinanszírozása helyett a működőtőke-befektetéseiket dinamizálják ismét, úgy tartós – a magyar állampapírhoz elért haszonnál magasabb és társadalmi céljait tekintve hasznosabb – extraprofit bevételekre tehetnek szert. Nyilvánvaló, hogy az az ország, amely Közép-Európából elsőként a minőségi tőkevonzási feltételeket megszervezi, illetve kialakítja, az új évezredben tartós komparatív előnyökre tehet szert a többi tőkeimportőr országgal szemben. Ezen téren Magyarország a térségben ismét az éllovas szerepét tölthetné be, amennyiben a pénzügypolitikájában – a külföldi befektetőkkel egyeztetve – a paradigmaváltást végrehajtja, és ezáltal a költségvetési pénzügyi helyzetét, illetve a magyar társadalom minőségi ellátásának szintjét stabilizálja.

Összegzés, tézisek

1. A magyar nemzetgazdaság modernizációját a külföldi tőkebefektetések alapvetően meghatározták.
2. Az extenzív tőkebefektetési környezet kialakítása, és a gyors befektetési törvények életre hívása a közép-kelet-európai térségben Magyarország számára helyzeti előnyöket biztosított.
3. Az extenzív tőkevonzási feltételek kora azonban meghaladottá vált, csökken a Magyarországra behozott működő tőke.
4. A minőségi tőkevonzási feltételek kialakításával, a külföldi vállalkozások honosításával a magyar költségvetés stabilizálható lenne, ezáltal pedig a magyar munkaerő képzettségi szintje, egészségi állapota tovább javulhatna, így minőségi munkára tartósan is alkalmassá válhatna.

Felhasznált szakirodalom és hivatkozások

A Központi Statisztikai Hivatal évkönyvei. 1990–2001. Budapest

Csaba Lentner (2001): Neue Signale an ausländische Investoren, Finanzpolitik im 21. Jahrhundert. Budapester Zeitung, Budapest, 26. Februar – 04. März. 2001.

Csaba Lentner (2002): Förderungsprogramme für heimische Unternehmen. Zeit Fragen, Zürich, Schweiz, 8. Juli 2002. 10. Jahrgang Nr. 28.

Vági Ferenc (2001): Adósminősítés – hitelminősítés – banki kockázat. In: Pénzügyi Szilánkok. Szerk: Lentner Csaba. A Soproni Pénzügyi Szakkollégium Alapítvány Kiadása, Sopron, 2001.

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Samu Mihály

A hatalom, az állam és a jog elemzéseinek tudományrendszertani problémái

Bevezetés

Ha a tudományrendszerrel kapcsolatban közelebbről áttekintjük a vonatkozó következtetéseket, megoldásokat (és utalásokat), akkor szembe ötlik az egész tudományos közgondolkodás rendszertannal kapcsolatos fölületessége-közömbössége és összevisszasága. S ez áll a magyar tudományrendszertan helyzetére is, főképpen a társadalmi tudományok elrendezettségére.

Miből következik ez a helyzet? Szerintem abból, hogy a tudományelméletben (a tudományok tudományában) a tudományrendszertan elméleti megalapozása, valamint a tudománypolitika jellegének és gyakorlati szerepének az elemzése figyelmen kívül marad; vagyis a tudományelmélet és a tudománypolitika fogyatékoságaiból következik. Főleg pragmatikus, eshetőleges tudománycsoportosítások találhatók a hagyományoktól, paradigmáktól és egyedi (s olykor divatos) megközelítésekéntől függően. A tudományok differenciálódása és együttműködése ösztönösen halad (így is fogalmazzák: örvényszerűen kavargó). Emiatt kell előtérbe állítani a tudományrendszertan átfogó elveinek tisztázását: általános és specifikus összefüggéseinek meghatározását.

1. A tudományok történeti fejlődésének áttekintése alapján közhelyszerű következtetés, hogy az ókori tudományos gondolkodásra jellemző a világ törvényeinek egységes szemlélete, az átfogó filozófiai, teológiai, tudományos gondolkodás, majd a későbbiekben bizonyos differenciálódás. Közhelyszerű tétel: az ókorban és a középkorban a tudományos kutatásra jellemző az egység, és a modern társadalmakban jelentkezik a tudományok differenciálódása, specializálódása.

A tudomány kezdeti egységén belül a világ átfogó szemlélete keretében a specifikumokra is vannak utalások, amelyeket a későbbi tudománydifferenciálódás elvi-eszmei előzményeknek tekint (emiat szokták bizonyos kezdeti fölismerésekről megjegyezni: „már a görögök is”, vagyis már az ókori gondolkodás is megállapította ezt vagy azt az elemi ismeretet).

A későbbi tudományfejlődésben viszont jelentékeny szerepet gyakorolt az előítélet a megismerésben – az autoritás révén. S ennek meghaladására vonatkozik e fölismerés: „A régi dolgok és tekintélyek iránti hamis elfogultság az, amit le kell győzni.”¹

A tudományos előítéletek mellett meghatározza a kutatás irányát, rendjét és jellegét a tudományos közösség közmeggyőződése, amelynek alapján „a kutatókat azonos szabályok és minták vezérlik”² – hagyományként. Vagyis a tudományok rendszerében játszik alapvető szerepet „a paradigma és az abban lévő sajátos aspektus, megközelítési mód és módszer is”³.

A modern tudományok jelentékeny tagozódása a polgári társadalmak fejlődésében korhoz és kulturális fejlettséghez kötötten jelentkezik; eltérően a különböző kultúrákban, régiókban és országokban. Szembeszökően a kontinentális és az angolszász kultúrkörben – a tudánypolitika jellegétől függően – mutatkozik meg lényeges eltérés (bár a konvergencia közelítő hatása érzékelhető).

Nemzetközi áttekintés alapján tényként állapítható meg, hogy az átfogó tudományrendszeren belül általában el van ismerve a természet- és a társadalomtudomány elkülönülése és ezek eredményeinek általánosítására a filozófia (és a teológia). E három tudománycsoporthoz kapcsolódik viszont valamely sajátos, a módszert tartalmazó tudomány s ezek között a logika, a matematika, a statisztika, a metodológia, a rendszertan, s újabban a kibernetika és az informatika.

2. A tudományrendszertanban kiindulópontnak tekinthető a vizsgálat tárgyának és módszereinek megragadása a tudományok differenciálódásának elveként, s emellett a kutatások elkülönülése elvégez-

¹ Gadamer, H.-g.: Igazság és módszer. Bp. 2003. 311.

² Kuhn, T. S.: A tudományos forradalmak szerkezete. Bp. 1974. 30.

³ Szilágyi Péter: Jogi alaptan. Bp. 2000. 30.

hető az általános, különös és egyedi jellemzése alapján, továbbá az átfogó és a részletösszefüggésekre, az elméleti és alkalmazott tudományok elkülönítésére tekintettel, s ehhez kapcsolódik a makro-, mezo- és mikrostrukturális sajátosságok külön vizsgálata, valamint valamely jelenség múltjának, jelenének és jövőjének kutatása, továbbá a problémacentrikus és az interdiszciplináris elemzés. A különböző tudománycsoportokon belül közös nézőpontnak számít a történeti (leíró), az elméleti (általánosító) és a részlet- (vagy specifikus ágazati) elemzés.

A tudományelmélet előbbi tudományrendszertani helyzete mellett szükséges utalni a tudánypolitikára. Ennek különleges szerepe van bizonyos tudományos kutatási irányzatok támogatásában vagy akadályozásában. (Gondoljunk a helio- és geocentrikus tudományos vita politikai kezelésére és hatására vagy az ember származására vonatkozó vitákra.) A tudánypolitika jelentékenyen befolyásolja a természettudományok fejlődését, s ezen belül tagozódását; s ettől is függ némely természettudományi ágak magasabb fejlettsége, mások elhanyagolása. Emellett különösen befolyásolja a társadalomtudomány különböző ágainak fejlődését (sőt), akadályozásukat (ideológiai-politikai érdekek miatt). Ez kiemelten szembe-tűnik a társadalomtudományokat (vagy szűkebben a közélethez, a hatalmi-politikai viszonyokat elemző kutatásokat) illetően. Erre tekintettel és ebben az összefüggésben is szükséges a társadalomtudományon belül foglalkozni a hatalom, s ezen belül (az állam és a jog) tudományrendszertani problémáival.⁴

⁴ Az állam és a jog tudományrendszertani problémájával kapcsolatban fölvetődhet az a kérdés, hogy miért a hatalommal kapcsolom össze, hiszen a politikával és az ideológiával, sőt a gazdasággal, a szociális renddel és a kultúrával is összefügg. (Nyilván más oldalról is megközelíthető a jelenleg egy tudománycsoportba tartozó jelenség és ismeretanyag.) Indokom ezzel kapcsolatban az, hogy az állam is és a jog is hatalmi minőségű (jellegű), a társadalom átfogó rendjén belül a hatalmi rendszeren belül helyezkedik el (amiképpen a politikai rendszer is meg az ideológiai-szellemi hatalom is). Így az átfogó hatalmi sajátosságok oldaláról ragadható meg lényegében az állam és a jog tudományrendszertani elhelyezkedése. S e két jelenség azután hatalmi jellegű viszonylatban függ össze (áll kapcsolatban) a gazdasági, szociális és kulturális jelenségekkel.

A társadalom- és hatalomtudomány rendszere

1. A társadalomtudományok történeti fejlődésének áttekintése alapján bizonyos egyoldalúság mutatkozik. Tudománypolitikai követelménnyé válik a társadalomtudomány tagozódásának elvi megala-polozása. Ehhez azonban egységes társadalomkép szükséges, amely a társadalom szerkezetének és dinamikájának megismerése, a részletek ismerete alapján alakítható ki; ehhez pedig a társadalom különböző (elkülönült sajátosságokkal rendelkező) jelenségeinek kutatása és általánosítása képezi a kiindulópontot. Így alapvető kutatási követelmény a társadalom átfogó sajátosságainak (szerkezetének és tagoltságának) körvonalazása: az általános, specifikus és az egyedi kutatási tárgyak meghatározása. Ezt alapozza meg a tudományelmélet tudományrendszertana.

A tudományrendszertan természetesen függ az uralkodó társadalomszemléletben meghonosodott társadalomképtől. Ez érzékeltethető azzal, hogy a korábban uralkodó vulgármarxista szemlélet a társadalom alapvető szerkezetét az alap és fölépítmény elkülönülésében látta, s úgy „tisztázódott”, hogy az alappal a politikai gazdaságtan, a fölépítmény különböző részeivel foglalkoznak egyéb tudományok (így a jogtudomány is), s mindezeket átfogja a marxista filozófia és a történelmi materializmus. Így kiszorult – hivatalosan – a szociológia, a politológia, a társadalomlélektan (a kibernetika viszont burzsoá találmány volt) és a szellemtudományi megközelítés. Ezzel szemben került előtérbe több tudományrendszertani megközelítés, az átfogó társadalomkép és társadalomszerkezet föl-vázolása – a tudományrendszertan alapjaként. Kiemelhető és kiindulópontként is kezelhető R. Steiner következtetése; szerinte a szociális organizmuson belül a szellemi-kulturális élet, a gazdasági élet, az állami-jogi élet, s ezeknek elkülönültsége (mindhárom „saját eredeti erőforrásaiból merítve” hat) és egysége jelentkezik.⁵ E három alapkategória mellett azonban elkülönülnek a szociális viszonyok (és a szociális emberi jogok). Újabban több elméleti következtetés jut el a társadalmi alrendszerek megjelöléséig, s a közéleten belül a politika, az állam, a jog, a hitélet, a tömegkommuni-

⁵ R. Steiner: A szociális élet kérdései. Bp. 1990. 13–14.

káció (ideológiai hatalom) elkülönülésének jellemzéséig. E jelzett alrendszerek közös sajátosságaként jelentkezik a hatalom mint különálló (ám a szociális léttel, a termeléssel és kultúrával kapcsolatos) alapkategória.⁶ Vagyis az előző (Steiner által fölvezetett) társadalomszerkezetben az állami-jogi terület helyettesítendő (kibővítetendő) a hatalom alapkategóriájával. Ily módon a társadalom alapvető tagozódásán nyugszik az alapkategóriák meghatározása, a tárgyi tagoltságára épülő tudományrendszer s ennek körvonalazása.

A polgári társadalom fejlődése maga után vonta a társadalmi szerkezet módosulását, megváltozását, új szerkezeti elemek kibontakozását és jelentékennyé váló szerepüket. A kikristályosodó új szerkezetben határozottabban különülnek el a termelési, kulturális, szociális tevékenységek (külön objektívációvá intézményesültek), s ezek mellett a hatalmi tevékenység új formái különültek el, az államszerkezet, a jogrendszer és a hitéleti szerkezet mellett a politikai rendszer (pártok, érdekvédelmi szervek, ad hoc szerveződések) és a tömegkommunikáció. E szerkezeti átalakulás vonta maga után a szociológia, a közgazdaságtan, a kultúraelmélet, a társadalomlélektan és a politikatudomány elkülönülését és kölcsönös kapcsolatát, valamint a hagyományos tudományok mellett új tudományágak és -csoportok megjelenését. Külön problémává vált a hatalomtudomány elkülönülése és kimunkálása.

2. A társadalomelméletben a hatalmi jelenségek elkülönülését, a hatalom alapkategória mivoltát érzékelteti Hobbes, Jellinek és különösen M. Weber fölfogása, aki szerint mindenféle társadalmi viszonyban megjelenik, így a gazdaságban, politikában vagy az intim szférában és a családban (családfői uralom). S ehhez kapcsolódik a hatalom makro-, mezo- és mikrostrukturális sajátosságainak elkülönülése és alrendszereinek (objektívációinak) elemzése, valamint a társadalom egyéb alapkategóriáiban (szféráiban) a hatalmi oldal megismerése. A társadalomtörténeti kutatások ma is érintik a hatalom történeti sajátosságait, szerepét. Előtérben áll kezdeti formáinak, a genezisnek a föltárása, a különböző tudományos vizsgálatokban (antropológia, néprajz), valamint a társadalmi fejlődésbe ágyazott ókori és középkori ha-

⁶ E következtetés részletesebb kifejtését l. Samu Mihály: Alkotmányozás – alkotmány – alkotmányosság. Korona Kiadó, Bp. 1977. 34–41.

talmi szerveződések és intézmények közös vonásainak és tendenciáinak megragadása. Ezek mellett a mai viszonyokban zajlik a hatalmi irányítás, szerveződés, szabályozás, eszmei befolyásolás új formáinak megállapítása és a hatalmi rendszerekben a különböző objektivációk sajátosságainak és társadalmi-közéleti szerepüknek a tisztázása, összefüggésük elemzése a gazdasági, kulturális és szociális viszonyokkal (ezek hatalmi vonatkozásaival), valamint a társadalomlélektani, tömegkommunikációs jelenségekkel-összefüggésekkel – a történelmi és nemzetközi hatalmi adottságokra és sajátosságokra tekintettel.

A mai történelmi fejlődés eredményezi az országok szerint elkülönült társadalmak elkülönülésének, elszigetelődésének meghaladását. Létrejön a világtársadalom, a nemzetközi együttélés és együttműködés előtérbe kerül, és sok esetben meghatározóvá válik. E folyamat kísérő jelensége (vagy velejárója) a nemzetközi közélet (és hatalmi viszonyok) kiszélesedése, a világhatalmi kapcsolatok elmélyülése, az államok-kormányzatok mellett a civil, nem kormányzati szervezetek (NGO) növekvő nemzetközi szerepe.

Ezekre tekintettel válik szükségessé a társadalomképben a hatalomnak mint alapkategóriának elismerése és alrendszeinek (specifikus objektivációinak) tudatosítása.⁷ Ez alapozza meg a hatalomtudomány elkülönülését és elismerését a tudományrendszerben.

A hatalomtudomány elkülönülése és tagozódása

1. A hatalomtudomány rendszertani elkülönülését illetően az a kiindulópontom, hogy az irodalomban általában elismerik a politikai, gazdasági, ideológiai valamint állami és jogi hatalom elkülönülését. Ezek mellett elemzik a nemzetközi hatalmi viszonyokat a nemzetközi együttélés és együttműködés sajátosságaira, elveire és szabályaira tekintettel. És a nemzetközi irodalomban is több irodalmi alkotás (könyv⁸ és tanulmány) foglalkozik a hatalom és a hatalmi intézmények történel-

⁷ G. Jellinek: Általános államtan. Bp. 1994. 25.

⁸ L.: B. Russel: Power. A New Social Analysis. London. 1938.; G. Ferrero: A hatalom. Bp. Kairosz, 2001.; E. Canetti: Tömeg és hatalom. Bp. Európa, 1991.; F. Nietzsche: A hatalom akarása, Cartaphilus, Bp. 2002.; A hatalom humanizálása (Tanulmányok Bibó István életműveiből). Tanulmányi Kiadó, Pécs

mi szerepével, általános és specifikus vonásaival, fajtáival (tehát nemcsak úgy, mintha a politikai hatalommal azonosítható lenne).

E tudományrendszertani probléma megfogalmazásával kapcsolatban szükségesnek tartom a hatalom fogalmi sajátosságaival kapcsolatos állásfoglalásom megismétlését (hogyan tudatosítsam: elsősorban a hatalom átfogó, alapkategória mivoltát, lényegét, s ennek keretében az állam, politika, ideológia és jog eltérését és összefüggését); erre tekintettel a fogalmi pontosításokat, tudományrendszertani vonatkozásokat mélyebben lehet megvitatni.

Így a hatalom meghatározását a következőkben foglalom össze – s ezt azért is megteszem, mert még ma is találkozom olyan definíciókkal, hogy a hatalom A-nak B-fölötti fölénye, az erősebb pozíciója (és joga), akarátérvényesítés vagy politikai döntés stb. – igényes elméleti elemzések között is. Tehát: a hatalom – a társadalmi lét szükségszerű része, a társadalom alapkategóriája (a szociális lét, a gazdaság és a kultúra mellett), amely a társadalmi együttélés és együttműködés rendjét biztosítja;

- védi a társadalom tartós fennmaradását belső és külső veszélyekkel szemben – a társadalmi kohézió biztosításával;
- alapvető rendeltetése – a társadalom létfeltételeinek biztosítása végett – a társadalmi ellentmondások keretbe foglalása, a konfliktusok föloldása, az integráció biztosítása, a társadalom összefogása; vagyis támogatja a proszociális tevékenységeket és korlátozza az antiszociális jelenségeket irányító, szervező, szabályozó és kényszerítő tevékenysége által;
- sajátos szerepe mutatkozik meg a különböző közösségek, népek, országok, birodalmak, civilizációk fennmaradásában vagy bukásában. Proszociális (közérdeket szolgáló) hatalmi tényezők képesek biztosítani a társadalmi rend tartósságát, antiszociális (amorális, bűnöző) tényezők fölénye viszont valamely közösség-társadalom (nép) széteséséhez, bukásához vezet (letűnik a történelem színpadáról).⁹

2. A hatalmi viszonyok átfogó elemzése a társadalomtudományon belül egyoldalúvá vált, mivel csupán politikai viszonyokra szűkítik.

⁹ L.: bővebben: Samu Mihály: Hatalomelmélet különös tekintettel az államra. Bp. Korona, 2000

A mai politikaelméleti irodalom (főleg hazánkban) a hatalom és az állam (s az államigazgatás) elemzését a politológia keretébe foglalja, és politikai mivoltát, jellegét hangsúlyozza.¹⁰

A hatalom alapkategóriájának elméleti elemzése a mai tudományrendszerben hiányzik; nincsen tudánypolitikai koncepció és törekvés átfogó sajátosságainak elkülönült tudományban való vizsgálatára. Emiatt követelményként fogalmazódik meg a hatalom lényegének, átfogó sajátosságainak meghatározása a hatalomelméletben, s bizonyos részletösszefüggések (alrendszerek, hatalmi objektivációk) elemzése a hatalomtudomány ágazati tudományágaiban. Emiatt elméletileg elfogadhatatlan akár a jogtudományi, államtudományi, politikatudományi, akár történettudományi, közgazdaságtudományi vagy társadalomlélektani elemzés dominanciája, vagyis vizsgálatának más tudományba sorolása – mellékes témaként. Különálló tudománycsoport képes e bonyolult jelenség sajátosságainak megfogalmazására; ez indokolja a hatalomtudomány elfogadását és átgondolt kimunkálását, általános és specifikus vonásainak megfogalmazását.

A hatalomtudomány tudományelméleti és tudánypolitikai elismerése vezethet belső rendszerének meghatározásához (a rendszertani viták alapján lehet eldönteni belső tagoltságát). Szem előtt tartható az a következtetés, amely valamely tudományrendszeren belül a történeti, elméleti és az ágazati tudományágakat különíti el.

- a) A hatalomtörténet elkülönülése még nem vetődött föl, bizonyos vonatkozásai viszont a történettudományi elemzésekben megvannak (l.: állam-, politika-, jog-, ideológia-, egyház-, alkotmány- stb. történet).
- b) Külön tudományágként jelentkezik a hatalomelmélet, s ez bizonyos elméleti (filozófiai, politikai, állam-, jog-, ideológiai tanok) elemzéseiben máris megtalálható; egységbe foglalásának szükségessége állapítható meg.

¹⁰ Samu Mihály: Az államtudomány és a hatalomelmélet önállósága – helye a tudományrendszerben, Magyar Tudomány. 1995. 4. sz. – A magam részéről rendszertani vitát a Magyar Tudomány e számában kezdeményeztem, ám ezt elhallgatták a politológiai művelői (személyesen is kértem vitatott állásfoglalásomra a politológusok reagálását, ezt azonban visszautasították).

A hatalomelmélet egyik központi témája a hatalom lényegének, átfogó fogalmainak meghatározása – az interdiszciplináris elemzések figyelembevétele mellett. A hatalomelmélet fogalomrendszerének kimunkálásához kapcsolódóan szükséges jelezni, hogy e tudományág feladatkörébe tartozik a hatalomtudomány rendszerének fölvázolása, a hatalomtörténet és az ágazati tudományok megvitatása és koncepcionális tisztázása, összefüggéseik jelzése. Külön probléma a hatalomgyakorlás formáinak, intézményeinek és a hatalommegosztás helyzetének a jellemzése.

Emellett a hatalomelmélet belső tagoltsága is megállapítható: általános részként különül el a hatalom, az uralom, a hatalmi rendszer, az autoritás, a szuverenitás, a legitimitás, a közjó-közérdek, a közélet (és magánélet), a köz- és magánhatalom, az emberi jogok, az ellenállási jog, a polgári engedetlenség, hatalommal való visszaélés, nemzetközi hatalmi rend mint átfogó fogalmak elemzése, és különös részeként a hatalom fajtái, a hatalomgyakorlás formái, a hatalom jellege, a demokrácia és a diktatúra jellemzése, a közvetett és közvetlen demokrácia, a parlamentarizmus, az önkormányzat, az etatizmus, a militarizmus, a bürokratizmus, a globális és lokális hatalmi viszonyok. Jelentékeny probléma továbbá a különböző demokráciák formáinak,¹¹ valamint a diktatúrák történeti és mai sajátosságainak meghatározása.

- c) A különböző hatalmi rendszerek átfogó elemzése, a hatalmi alrendszerek (objektívációk) sajátosságainak föltárása alapján különösen fontos a hatalomtudomány ágazatainak föltárása. S e tudományágak kimunkálása tartalmazza fogalmaik tisztázását és kutatási eredményeik általánosítását.

A hatalom kérdéseivel foglalkozó írásokban több utalás található részletkutatásokra és ágazati tudományok elkülönülésére. Így fölvetődött az interdiszciplináris megközelítések során a kormányzástan (governance), a közigazgatás (közügyek intézése), a közéleti jogok, a hatalmi státusok, a hatalom lélektani hatásai, a történel-

¹¹ „Persze a demokrácia általános elfogadottsága nem helyezi hatályon kívül azt az arisztotelészi bölcsességet, hogy a kormányzásban a demokratikus, monarchikus (egyszemélyi) és arisztokratikus összetevőknek egy bizonyos egyensúlyát célszerű megvalósítani.” Bibó István: Válogatott tanulmányok. IV. Bp. 1986. 746.

mi személyiség, a tömegek szerepe, a participáció (a civil szervek közéleti aktivitása), az alkotmányosság tudományos elemzése.

A hatalomtudomány specifikus ágazatának tekintendő a vezetéstudomány, hiszen a hatalom alapvető rendeltetése a társadalom és ezen belül a különféle társadalmi közösségek irányítása, vezetési rendjének érvényesítése. Ez viszont nem azonosítható az állami szervek irányító szerepével (a kormányzással), mivel az egész társadalom (s ennek különböző szféráinak) vezetése elemi szükséglet, vagyis az egész társadalom és a specifikus-egyedi közösségek irányítását tartalmazza. Közismert, hogy a társadalom vezetése már az ókori gondolkodást is izgatta, s ezzel kapcsolatban már Platón, Arisztotelész (és később mások is) arra utaltak, hogy rossz kormányzással szemben jobb, ha nem az ember, hanem az értelem és a törvény vezet.

Külön téma – e vonatkozásban – az intézményesülés és a vezetés személyi oldala, a személyek pozícióba kerülése, kiválasztása/kiválasztódása, a vezető személyiség (vagy személyek) szerepe (karizmája), a vezetőség személyi összetétele, a vezetési módszerek. Ezek mellett emelhető ki az elit, amelynek hivatása a társadalom vezetése, ennek fölkészültsége és étosza (erényessége), s különösen szociális érzéke.¹² A hatalmi elit problémája külön tudományágként való elismerése is fölvethető.

3. A hatalomtudomány további ágazati, külön tudományos elemzési területeként elemzendőként vetődik föl az alkotmányozás és az alkotmányosság hatalmi kategóriáinak elemzése, s erre szolgál az alkotmányelmélet,¹³ amely a politikai, állami, jogi elemzés mellett (vagy ezekre építve) a közügyek intézésének a közéletet átfogó sajátosságait vizsgálja. E tudományág külön foglalkozik a szuverenitás sajátos tartalmával és formáival, gyakorlati megoldási módszereivel. A nép-, az állami és a nemzeti szuverenitás nyilvánvalóan külön hatalmi problematika, megismerése elkülönült tudományágban való elemzést is maga után vonhat, ehhez kapcsolható az önrendelkezési

¹² L.: Bibó István: Elit és szociális érzék. In: B. I. Válogatott tanulmányok. I. Bp. 1986. 221–242.

¹³ Az alkotmányelméletet interdiszciplináris tudományak tekinti Paczolay Péter, szerinte „az alkotmány, a jogfilozófia és a politológia határterületén” helyezkedik el. Paczolay Péter: Az alkotmányelmélet fejlődése és az európai kihívás. Bp. 2003. 9.

jog, az autonómiák és a szubszidiaritás rendjének tisztázása, ezek nemzetközi hatalmi intézményként (fejlesztendő és szabályozandó), témaként is fölvetődnek. S ehhez is kapcsolódik a döntésemélet.

A hatalomtudomány külön ágazati problémájaként jelentkezik, vagyis külön tudományágként művelhető a képviseleti rendszer és a közvetlen hatalomgyakorlás (vagy közvetlen demokrácia) problémaköre. S ehhez kapcsolódik a választási és visszahívási rendszer. Megjegyzendő: e témák nem szűkíthetők az állami élet működésére, hanem a nem állami hatalmi-közéleti (akár gazdasági, kulturális, szociális) szerveződésekre is kiterjednek, s ezek működésével is kapcsolatosak (ily módon nemcsak az állami vagy politikai szervek működésére vonatkoznak).

Az emberi jogok témakörét általában társadalmi, politikai és jogtudományi problémaként kezelik, és jogi szabályozása (jogtudományi elemzése) áll előtérben. E megközelítés mellett föl kell hívni a figyelmet e kategória hatalmi jellegére, ugyanis a hatalmi körülményektől, a hatalom jellegétől függ elfogadásuk, intézményesülésük és érvényesítésük. Az emberi jogok elvont kezelése (valójában a levegőben lóg), ha nem hatalmi kategóriaként fogjuk föl, illetve kezeljük, hiszen az emberi jogok elismerése és biztosítása alapján válik az egyén és közösség hatalmi tényezővé, a hatalom alanyává (hordozójává).

Nyilvánvaló, hogy a diktatúrákban meghirdetett emberi jogok nem érvényesülnek, demokráciákban viszont az állampolgár hatalmhordozó mivoltából következnek a közélet demokratikus fejlettségi szintjétől függően. Ily módon ez hatalmi problematika a hatalomtudományon belül ágazati tudományként művelve töltheti be önálló szerepét.

Megjegyzendő: a hatalomtudomány önálló tudománycsoportjának elismerését, ágainak elkülönülését leginkább a politikatudomány művelői vonják kétségbe, mivel a hatalom átfogó sajátosságainak elemzését saját kutatási témájuknak tekintik. S ebben szerepet játszik a hatalom politikával való azonosítása, és a hatalmi viszonyok

(és objektivációk) politikai rendszer keretébe foglalása.¹⁴ Konkrétan: némely társadalomelméleti következtetések az államot és a jogot a politikai rendszeren belül helyezik el.¹⁵ Ezzel szemben a hatalom társadalmi alapkategória minőségére tekintettel arra következtetünk, hogy minden hatalmi objektiváció vagy alrendszer (így a politikai rendszer is) a hatalmi rendszeren belül helyezkedik el, s elméleti, történeti és ágazati elemzése nem mellőzhető.

A társadalomelmélet bírált helyzete a hatalomelmélet fejletlenségéből következik és abból, hogy a jelenleg uralkodó paradigma a hatalom témáinak elemzését a politikaelméletbe sorolja. Valószínűsíthető: a politikatudomány művelői a hatalomtudomány elkülönülésének elismerésével attól tartanak, hogy a politikatudomány jelentősége csökken (vagy háttérbe szorul).

A politikatudomány jelenlegi szerepét és a hatalmi viszonyok általános vonatkozásainak bekebelezését persze lehet indokolni, mivel a hatalom legdinamikusabb része a politikai tevékenység, a politikai szervek hatalomra orientált törekvése. Ennek ellenére elkülönül a politikai hatalom és a közhatalom, ugyanis a hatalom más oldalát jelenti a politikai és a közhatalmi tevékenység. E két oldal különbsége abban is megragadható, hogy a politikai tevékenység mint érdekek küzdelme vezető pozícióért, az irányítás megszerzéséért és birtoklásáért folyik, a közhatalmi viszonyokban a közérdek kifejezése, a közjó megvalósítása a követelmény, s ennek érdekében más jellegű hatalmi, irányító, szervező, szabályozó, kényszerítő és ideológiai tevékenység. E minőségi különbségek figyelembevétele egzaktabbá teszi a modern hatalmi rendszeren belül az állam, a jog, az ideológia, a hatalom és a politikai rendszer fogalmi elkülönülését. Mindez tudományrendszertani tisztázáson kell, hogy alapuljon.¹⁶

¹⁴ Mivel a politikatudományt az 1980-as évek elejétől hazánkban is elfogadták, tudományrendszertani kérdéseik megvitatása művelőire hárul. E vonatkozásban fölszínes áttekintés alapján is elvileg megalapozatlan következtetésekkel találkozunk; így a politikatudomány keretébe sorolnak jogtudományi, államtudományi témákat (sőt tudományágakat is). L.: Bihari Mihály–Pokol Béla: *Politilógia*. Bp. 1998. 16–17.

¹⁵ N. Luhmann: *Rechtsoziologie*. Hamburg, 1972. 24.

¹⁶ Megjegyzem: az előzőkben jelzett hatalomtudományi ágazatok még nem kérielt javaslatok (ill. megoldások), ám megvitatás alapján elősegíthetik a hatalomtudomány ágazatainak kimunkálását.

Az államtudomány elkülönülése és tudományrendszerének fölvázolása

A társadalomtudomány tudományrendszertani problémái között jelentékeny gond az államtudomány elkülönülése és önállósága, mivel – hagyományosan a jogtudományi dominancia miatt – a jogtudományhoz van kapcsolva. E megoldás indoka az a jogtudományi paradigma, amely az állam kérdéseit jogi jellegűeknek tekinti; és szélsőséges fölfogás szerint az állam lényegében – jogintézmény (Kelsen).

A jog- és államtudomány egysége keretében az államra vonatkozó vizsgálatok mellőzve vannak, emiatt az államtudomány saját rendszerre kimunkálatlan. Jogelméleti fejtegetésekben az államtudomány szakágaiként tételes jogtudományokat említettek: az államjog, az államigazgatási jog és a pénzügyi jog tudományát minősítették államtudománynak.¹⁷

Az államtani elemzésekben az előző megoldással, elméleti-rendszertani tisztázatlansággal szemben fogalmazódott meg álláspont. Ezzel kapcsolatban kiinduló tétel Jellinek következtetése: „Mindazok a kísérletek, amelyek az államtudományt egy másik tudományban oldanák föl, zavaros eszmékre épülnek, ezért azokat energikusan vissza kell utasítani.” S megjegyzi azt is, hogy az állam specifikus vonásait „más tudományok nem tudják megmagyarázni”. A jogi megközelítés szempontjából pedig rögzíti: a jogi kutatás eszközeivel csak az állam egyik, elkülönített oldala, s nem az egész állam magyarázható.¹⁸ Ezen az elvi alapon állítható előtérbe az állam lényegének megismerése, sajátosságainak, fogalmának meghatározása (mellőzni kell az államra vonatkozó leegyszerűsített vulgáris, és politikaorientált magyarázatokat, amelyek miatt figyelmen kívül marad a közügyek intézésével, a közérdek védelmével kapcsolatos szolgáltató, szervező, adóztató és finansziális vagy infrastruktúrát biztosító szerepe). Ezen is alapszik az államtudomány rendszere kimunkálásának követelménye és az államtudományok ágazati kutatási témáinak megjelölése.

¹⁷ L.: a korábbi állam- és jogelméleti tananyagokat; a köztük: Állam- és jogelmélet (szerk.: Samu Mihály). Bp. 1970. 36.

¹⁸ G. Jellinek: Általános államtan. 61–62.

Az államtudomány csoportját illetően elfogadottnak tűnik az államtörténet, az államelmélet és az ágazati államtudományok művelésének szükségessége, valamint a segédtudományok és az interdiszciplináris államra is vonatkozó tudományágak fejlesztése.

Az államtudomány ágazatai szempontjából elvi alapnak tekinthető – a tárgyi különbségekre tekintettel – az államszervezet tagozódása, szervezeteinek és tevékenységi formáinak (intézményeinek) elkülönülése, s erre épül az ágazati kutatáselemzés és általánosítás.

A magyar tudományos gondolkodás mai stádiumában érzékelhető előrelépés, hogy meghaladottnak tekinthető az a fölfogás, amely jogtudományi ágakat sorol az államtudomány szabályai közé; újabb megközelítés szerint az államtudomány szakágai a következők: az alkotmánytan, az államigazgatástan és a költségvetéstan.¹⁹ Az alkotmánytan államtudományba sorolása a hatalomtudományba foglalás miatt vonható kétségbe. (Legfőbb indok az, hogy az alkotmány ma már nem csupán az állami életre, hanem az átfogó közéletre vonatkozó tételeket tartalmazza.) Az államigazgatástan e tudománycsoportba helyezése indokolt az államtudomány szakágaként. A költségvetéstan ugyancsak jelentékeny államtudományi ágazat, mivel az állam léte, működése az adózásra és az államkincstárra, a költségvetési rendre épül.

Az államtudomány ágazatainak tisztázása azonban tovább gondolandó – különösen bizonyos nemzetközi megoldásokra figyelemmel. Szembetűnő, hogy külön tudományág szolgál – főleg az angolszász irodalomban – az állami irányítás konkrét elemzésére. E vonatkozásban külön ismeretanyagként (főleg összehasonlító megközelítés alapján) szerepel a kormányzat elemzése, jellemzése, sajátosságainak meghatározása. A government (governance)-kormányzástan külön tudományos diszciplínaként és oktatási anyagként is szerepel. (Ezt a témát azonban a politikatudományba vagy a vezetéstudományba sorolják.) Kívánatosnak tűnik e specifikus államszervezeti-kormányzati tevékenység s ennek szervezeti, működési sajátosságainak elemzése külön államtudományi ágazatként, figyelemmel az átfogó vezetéstudomány fogalmaira-tételeire.

¹⁹ Szilágyi Péter: Jogi alaptan. 54.

A nyugati társadalmpolitikai irodalomban külön tudományterületként található a parlament tevékenységének és szerepének elemzése. Erre tekintettel is fölvetődik az államszerkezet sajátos irányító egysége – az állami-képviselési szervek külön államtudományi ágban való elemzése, beleértve az országos intézmény fölépítését (egy vagy kétkamarás parlament), és választási rendjük, működési föladataik, hatáskörük jellemzését, értékelését. Emellett a helyi képviselési rendszer, a helyi önkormányzatok vizsgálatát és jellemzését is tartalmazza. Külön gond a képviselési szervek és a hozzájuk kapcsolódó államigazgatási szervek kapcsolata és együttműködése, az alá- és fölérendeltség elméleti pontosítása – hatékonyságuk fejlesztésére tekintettel. E szervek működésének jogi-alkotmányos szabályait természetesen az alkotmányjog ágazati tudománya elemzi. Emellett az állami képviselés általános és a specifikus (*sui generis*) sajátosságainak megismerése alapvető követelmény, amely megalapozza az állami szuverenitás tartalmának pontosítását, realizálását.

Az államtudomány ágazatainak áttekintése során szembeűnik, hogy figyelmen kívül marad (vagy mellékvágányra szorul) a fegyveres intézmények fölépítésének, működésének vizsgálata és tudományos rendszerbeli helyének tisztázása. Ennek sajátos kifejeződése az, hogy a hadtudományt segédtudományként kezelik,²⁰ a rendészetet pedig speciális ismeretanyagként az államigazgatáshoz sorolják. Mindenesetre megállapítható a hadtudományban is az elméleti, történeti és alkalmazott tudomány elkülönülése és együttműködése; s erre alapozva az államtudomány rendszerébe való elhelyezése szükséges. S ehhez kapcsolódik a rendészet különböző területeinek, témáinak tudományos elemzése, a közbiztonság igazgatásrendészeti oldalának elméleti földolgozása, valamint a titkosszolgálatok szerepének elemzése.

Az előbbiekre tekintettel lényeges következtetésként leszűrhető az állam- és jogtudomány egységének helytelenítése, amely nem csupán az elméleti megalapozottság hiányából (előítéletes beidegződésből) következik, hanem e tudományrendszertani megoldás paradigmájának korlátozó szerepéből is. Ez a helyzet akadályozza az állam sajátossá-

²⁰ Takács Péter: Államelmélet – általános államtan. In: Államelmélet (szerk.: Takács Péter). Miskolc, 1997. 1. Ezzel szemben Bihari Mihály a tudomány sajátos tudománycsoportját határozta meg. Bihari Mihály–Pokol Béla: Politológia. 17–18.

gainak tisztázását, emiatt szükséges a jogi dominancia meghaladása, önállóságából adódó tudományrendszerének kimunkálása, s emellett az államtudománynak a hatalom-, politika- és jogelmélethez fűződő kapcsolatának, kölcsönös viszonyuknak tisztázása. Az államtudomány önállóságának elfogadása és tudománycsoportján belül a tagozódás kimunkálása lényeges tudománypolitikai probléma, amelynek megoldása jelentékenyen járulhat hozzá az államszervezet fejlesztéséhez, működésének hatékonyságához.

A jogtudomány rendszerének néhány problémája

1. A jogtudomány rendszertani problémáit illetően figyelembe veendő a társadalomtudományban elfoglalt helye, szerepe, s főleg a hatalom-, politika- és államtudományhoz való kapcsolata. Ezek ismerete nélkül a jog sajátos szerepe, lényege sem ismerhető meg. Szembetűnik viszont az az alapvető sajátossága, hogy e tudomány óriási történelmi hagyományokkal rendelkezik. Belső rendjének meghatározása, tagoltságának kimunkálása már az ókorban megkezdődött (főleg a római jogban). A polgári társadalmak megjelenésével a jogtudomány specifikus helyzetbe került, mert jogi kategóriákkal magyarázták az új társadalmi berendezkedés sajátosságait (szerződési elmélet, a magántulajdon szentsége, a vállalkozási szabadság, a törvény előtti egyenlőség, szabadságjogok, kormányfelelősség stb.), így társadalomelméletként jelentkezett, s a jogi szabályozás társadalomirányítási elvként szerepelt.

A társadalom- és jogelméletben beidegződött (közhelyszerű) megközelítés az, hogy a jogot politikai és állami jellegű kategóriának minősítik. Ebből következtethettek a jog kutatásának-elemzésének tudományrendszertani helyére. Előtérben áll az a nézet, amely a jogot politikai autoritásból származtatja vagy magyarázza politikai filozófiai kategóriaként. E magyarázat úgy értékeli, hogy „a jog politikai intézmény, amely a politikai közösségek nyilvános életében rajzolódik ki”,²¹ normativitása a politikai erkölcs terminusai-ban ragadható meg. Ez a megközelítés leszűkíti az autoritást: ez ugyanis átfogó hatalmi kategória, amelynek egyik vonatkozása

²¹ Bódig Máttyás: A szabály és jog. In: Regula iuris. Miskolc, 2004. 106.

csupán a politikai, s emellett van az állami és a jogi (sőt erkölcsi) autoritás, emiatt nem csupán politikai filozófiai kérdés. E probléma megoldása a hatalom és közvetlenül az irányítás szabályozó szerepében és tevékenységében, az emberi magatartások rendezésében ragadható meg, amely nemcsak jogszabályok létesítését és érvényesítését öleli föl a politika befolyásoló szerepére tekintettel, hanem a diszkréciót és a méltányosságot is. S ehhez hozzátehetjük a joggyakorlat jogfejlesztő és -derogáló szerepét a jog önálló hatalmi objektiváció mivoltából következően. Ezzel kapcsolatban megemlíthető a jog politikától való függetlenedése; C. Schmitt is megállapította: létezik „egy olyan irányzat, amely megpróbálja a jogi elfogást a politikai viszonyok változásától függetleníteni”.²²

Így a jogelmélet meghaladja a jog politikai minősítését és a hatalom átfogó rendjén belül helyezi el. Elfogadván a hatalom társadalmi alapkategóriáján belül az állam és a jog, valamint a politikai rendszer és a domináns ideológia hatalmi objektivációnak minősítését, tisztábbá válik a hatalmi rendszeren belül ezek elkülönülése, kölcsönös kapcsolata, interdependenciája, kölcsönhatása, tudományrendszertani elhelyezése.

A társadalomelméletben a jog hatalmi jelenség mivoltát érzékelteti Hobbes tétele: a jog – autoritás és nem igazságosság. Ezzel szemben a jog hatalmi jellegével hozza összefüggésbe Coing az igazságosságot, mondván: a jog pozitív autoritásának előfeltétele, hogy magában foglalja az igazságosság elveit.²³

A jog hatalmi jellegét valló szemléletet és a jogi hatalom elkülönülésére vonatkozó következtetést némelyek a jogelméleti irodalomban imperatív irányzatnak minősítik. Ez a megközelítés azonban nem vehető el Austin szűk jogfölfogása miatt. Ez található meg az újkantiánus irányzatban is: pl.: Kelsen maga is elismeri a jog hatalmi jellegét, mondván: „A jog nem állhat fenn hatalom nélkül, mégsem azonos a hatalommal. A jog ... a hatalom meghatározott rendje (vagy szervezete).”²⁴ Különösen a jogszociológiai magyaráza-

²² C. Schmitt: Politikai teológia. Bp. 1993. 8.

²³ H. Coing: A jogfilozófia alapjai. Bp. Osiris, 1996. 189.

²⁴ H. Kelsen: Tiszta jogtan. Bp. 1998. 39.

tokban kerül előtérbe a jog hatalmi jellege. Ezt a megközelítést elfogadja a magyar jogfilozófiában Somló Bódog a jogi hatalomról szóló nézete vagy a Moór Gyula által is vallott fölfogása a legerősebb társadalmi hatalomról.

2. A jog elemzésének elhelyezése (és a jogtudomány rendszertani helye) szempontjából lényeges viszonyának tisztázása az állammal. Az államot illetően még ma is gond a jogpozitivista szemléletben meghonosodott tétel, amely az állam elkülönültségét kétségbe vonja, mivel az államot jogi jelenségnek, jogintézménynek fogja föl. E megközelítésnek érdekes magyarázata az, amely a jogot (s nem az államot) tekinti szuverénnek. Az ezt meghaladó vélemény az elkülönülésre utal: a jog és az állam egyenrangú hatalmat jelent (Gierke). S e vonatkozásban a jog hatalmi jellegét érzékelteti az a nézet, amely az államot semleges hatalomnak fogja föl. Ez a gondolati folyamat tehát eljut az állam és a jog elkülönülésének és hatalmi jellegének a megállapításáig.

A tudományrendszertani elhelyezés szempontjából megemlítendő a jogpozitivista szemlélet azon tétele, hogy jog nélkül nem lehetséges állam. E tételt G. Jellenik így összegzi: „A jog az állam egyik legfontosabb oldala, jog nélkül nem lehetséges állam.”²⁵ Ezzel szemben a jog társadalomban elfoglalt helye és történelmi szerepe szempontjából megállapítható: az idézett tétel nem fogadható el a hatalmi rendszer belső tagoltsága és a hatalom eltérő jellege miatt. Konkrétabban: vannak (különösen voltak) olyan társadalmi rendszerek, amelyekben a jog nem fontos (jelentős) oldala az államnak, sőt valamely államon (társadalmon) belül mellőzve vagy helyettesítve van; erre tekintettel hangsúlyozható: valamely társadalom hatalmi rendszerének jellegén múlik a jog léte és szerepe. Különös példája ennek a totalitárius rendszerek etatizmusa vagy a jogot mellőző doktriner hatalmi berendezkedés akár (megemlíthető) a kelet-ázsiai szabályozásként, a mediáció kiegyezést kereső formája. S végül is a hagyományok (sajátos történelmi helyzetek), a hatalmi körülmények határozzák meg a jog létezését, szerepét, valamint a jogtudomány helyét és jelentőségét.

²⁵ G. Jellenik: Általános államtan. Bp. 1994. 29.

A modern társadalmakban (főleg a demokratikus rendszerekben) viszont természetszerű a jog önállósága, nem a politikától és államtól függő szerepe, amely önálló szabályozási tartalmában, belső koherenciájában, logikájában, sajátos döntési és eljárási rendjében végül is önálló hatalmi objektíváció mivoltában nyilvánul meg.

A jogi hatalom mint külön társadalmi jelenség természetesen két összefüggésre utal; egyrészt: ez a hatalmi rendszeren belül elhelyezkedő objektíváció és sajátos önálló léttel rendelkező szabályrendszer a hatalmi objektívációk kölcsönhatás-rendszerében, másrészt mint hatalmi jelenségnek sajátos belső tulajdonságai vannak – a jog ontológiai szükségszerűségéből következően. A jog önállóságából következik belső logikája, önszabályozása.

A jog önszabályozása alapozza meg fő funkcióját: a különböző emberi cselekvések, magatartások szabályozását. Így kapcsolódik a társadalom normatív rendjéhez egyéb szabályozókkal való együttműködés (és együttes hatás) keretében. Ebben az együttműködésben nyilvánul meg a különböző szférák önszabályozására épülő jogi szabályozás, s a mindezeket átható erkölcsi szabályozás.

3. Az előző elvi kérdések tisztázása rendszertani szempontból is jelentős, ugyanis befolyásolja nemcsak a jogtudományi ágak anyagát, szemléletét, szerepét, mivel az uralkodó paradigma a különböző tudományágak tartalmát és kutatási irányát meghatározza. E következtetés érzékeltetésére idézhető a szovjet minta (és hatás) alatt jelentkező tudományrendszertani fölfogás, midőn a szovjet megoldásra tekintettel a gazdasági jog tudományos elemzését mellőzték, vagy az alkotmányjogot államjognak minősítették.

A szovjet paradigma elvetése maga után vonta azt a szükségletet, hogy új szemlélet alakuljon ki a jogtudomány rendszerét illetően. Ezzel szemben a XIX. századi hagyományos fölfogás visszahozatala került előtérbe; így hangsúlyozták a közjog-, magánjogtudomány csoportját a jogtudomány rendszerén belül. És elvi indoklás nélkül az államjog és az államigazgatási jog tudományának a régi nevét alkalmazták (így lett az államjogból közjog vagy alkotmányjog, az államigazgatási jogból pedig közigazgatási jog vagy a mezőgazdasági jogból agrárjog). S ez azzal is összefüggött, hogy a jogtudomány rendszerére vonatkozó bírálatok figyelembevétele nélkül tértek visz-

sza a hagyományos közjogi és magánjogi csoportosításra. Mindez összefügg a jogi-tudományos gondolkodás beállítottságával, vagyis azzal a nézettel, amely nem a jogelmélet tudományrendszertani következtetéseire épít, hanem követi a hagyományos előítéleteket (és beidegződött leegyszerűsítéseket). Erre tekintettel a jogelmélet tárgyának újabb magyarázatai közé szükséges beiktatni a jogtudomány rendszerének elemzését és új paradigmájának kimunkálását.

A jogtudomány rendszerének új paradigmájával kapcsolatos igény további megvitatásra és tisztázásra vár, a tudományos kutatók közössége számára e problémamegoldás új modellje nem vált ki érdeklődést és nem ingerel vitára, noha a korábbi paradigma meghaladása szükséges a T. Kuhn által fölvázolt ismérvek tekintetével.²⁶ Ezzel kapcsolatos Varga Csaba következtetése a paradigma negatív szerepéről: „A paradigmák korlátozó hatása elsősorban társadalmilag feltételezetten, saját emberi (és kikerülhetetlen) előítéletességükönél fogva érvényesül.”²⁷ Ennek fölismerése alapján kezdeményezhető a tudományrendszer paradigmaváltása, és a tudománypolitikai következtetések levonása keretében a jogtudomány rendszerének tisztázása új szükségletekre tekintettel.

Befejezésül az előzőkre tekintettel hangsúlyozom: a jogtudomány rendszertani problémája elsősorban a jogelmélet témakörébe sorolódik a tudományelmélet rendszertani következtetései alapján. Moór Gyulát parafrázálva: a jogelmélet képes csak a jog fogalmát meghatározni²⁸ (erre nem alkalmasak a tételes jogtudományok), s továbbmenve csak a jogelmélet képes a jogtudományt a tudományrendszerben elhelyezni és belső rendjét, differenciálódását (az ágazati jogtudományok körvonalát) meghatározni.

²⁶ T. Kuhn: A tudományos forradalmak szerkezete. Bp. 1974. 14.

²⁷ Varga Csaba: A jogi gondolkodás paradigmái. Bp. 2004. 182.

²⁸ Moór Gyula: Jogfilozófia. Püski, Bp. 1994. 12.

Szabady Balázs

A magyarországi termékenység előrejelzése a kohorsztermékenység alakulása alapján

1. Az adatok és a számítások

Bármely népességelőrejelzési kísérlet egyik döntő kérdése a termékenység, és ezáltal a születésszám előrejelzése. Előrejelzési hipotézis lehet valamely múltbeli tendencia továbbfolytatódásának vagy esetleg a jelen helyzet állandósulásának a feltételezése.

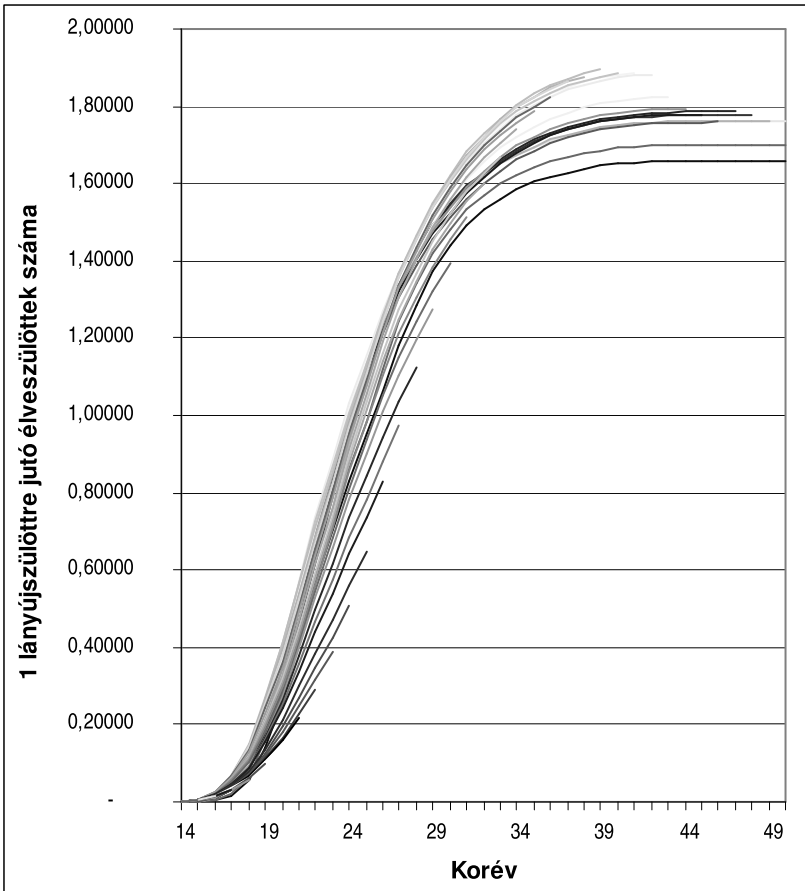
De az a múltbeli tendencia, aminek a folytatódását reálisnak érezzük, és ezért hipotézisnek elfogadjuk, *minek, milyen jelenségnek, melyik mutatónak a tendenciája?* A termékenység mindig a születésszám vetítése valamely népességszámra, de milyen születésszámot melyik népességre vetítjük, a populációt milyen ismérv szerint a legcélszerűbb erre a célra dezaggregálni?

Az alábbiakban a női kohorszok kumulált termékenységének alakulásában rejlő szabályszerűséget próbáljuk meg kihasználni. Az ezzel kapcsolatos gondolatmenet a szerző egy korábbi munkájának eredményeiből indul ki (Szabady B. 2002).

Ha az egyes kohorszok 1 főre jutó (születéskori létszámmra vetített) születésszámaiból képzett kumulált gyermekszámból indulunk ki, melyeket korévek szerint közös kezdőpontba tolnunk el¹ (*I. ábra*²), bizonyos szabályszerűségek vehetők észre. Előrejelzés céljából ezeket a szabályszerűségeket próbáljuk megragadni, de ehhez megfelelő formulát kell találni.

¹ Ezen adatok az 1. Függelékben láthatók (normál, álló számok). Ugyanezekkel az adatokkal számolt a szerző egy korábbi dolgozatában (Szabady B. 2002).

² Szabady B. 2002. 95. II. ábra.

1. ábra: A kumulált termékenység kohorszokként (tényleges)

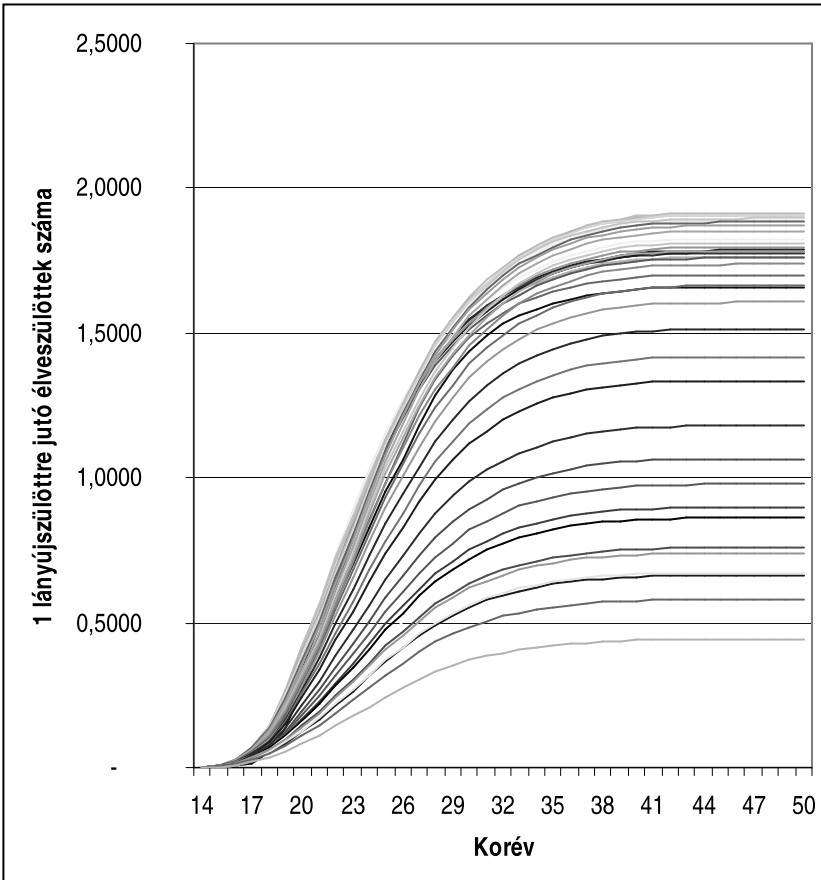
A legrégebbi kohorszok 1,65 és 1,80 között érik el a maximumot. Az 1960-as kohorsz befejezett kumulált termékenysége a legmagasabb (1,89545 39 éves korban), ettől kezdve viszont egyenletes, szabályosnak tűnő csökkenés tapasztalható. Ezt a szabályosságot próbáljuk meg kihasználni úgy, hogy minden csonka kohorsz esetén az utolsó két adat hányadosáról feltételezzük, hogy a későbbi kohorszok esetén is ilyen arányú növekmény lesz várható. Ezek a növekedési arányok láthatók az *1. táblázatban*.

1. táblázat: *A kumulált kohorsztermékenység számított éves növekedési aránya*

Korév	Növekedési arány	Korév	Növekedési arány
14	3,885245902	32	1,026117654
15	2,985611511	33	1,019743067
16	2,237704918	34	1,016270316
17	1,79175705	35	1,012564864
18	1,614806378	36	1,009991559
19	1,452311436	37	1,007069012
20	1,351109085	38	1,005660533
21	1,285947296	39	1,003973539
22	1,230250515	40	1,002737341
23	1,191419964	41	1,001833114
24	1,15698247	42	1,000989772
25	1,125901156	43	1,000400568
26	1,104864599	44	1,000287854
27	1,085703731	45	1,00012507
28	1,067321929	46	1,000087083
29	1,053351504	47	1,000024315
30	1,040959114	48	1
31	1,031389734	49	1

Ezekkel a növekedési rátákkal léptetjük tovább a csonka kohorszo-
kat. Az így továbbszámított adatok egészen az 1985-ös kohorszig lát-
hatók a *Függelékben*.³ A kohorszok továbbszámított adatai láthatók a
2. ábrán.

³ A dőlten és félkövéren szedett számok.

2. ábra: A kumulált termékenység kohorszonként
(tényleges és előre jelzett)

Avégett, hogy a korszpecifikus termékenységi arányszámok kumulált értékéből tényleges születésszámokat jelezhessünk előre, minden kohorsz esetén visszaszorunk az anyakohorsz létszámával. Így megkapjuk a kumulált születési adatokat egészen az 1985-ös kohorszig.

Az 1985 utáni kohorszokról (a számítások idején) még nem álltak rendelkezésre a termékenységi adatok, viszont az 1985 és 2001 közötti lányszületések számát ismerjük. Ezekről a kohorszokról feltételezzük, hogy az 1. táblázatban leírt kumulált termékenységi arányszámok sze-

rint fognak szülni, tehát a lánykohorszok születési létszámából az *1. táblázat* adatai szerint évről évre beszorzással kapható meg ezen kohorszok kumulált termékenysége.

A kumulált adatokból kivonások révén kaphatók az egyes kohorszok éves születésszámai. Ezen adatok naptári évenkénti összeadásával („45°-ban”) képezhetők az előre jelzett születésszámok naptári évenként 2002–2015-ig, ezekből pedig a lányszületések feltételezett arányával beszorozva⁴ a leendő anyakohorszok születéskori létszáma (*2. táblázat*). Ezekből a korábbiakhoz hasonlóan az *1. táblázat* adataival évről évre szorozva képezhetők ismét a 2002–2015-ös kohorszok kumulált születési adatai. Ezután ismét az éves adatokat képezzük kivonással, majd az eddigi gondolatmenetnek megfelelően a 2016–2029 közötti összes születéseket, illetve lányszületéseket (*3. táblázat*). Az anyakohorszok számának alakulása látható szemléletesen a *3. ábrán*.

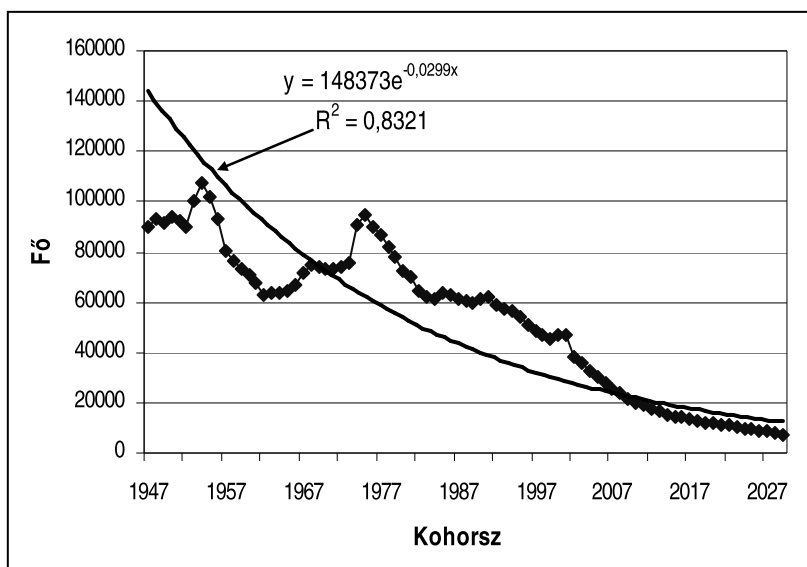
2. táblázat: A születések előrejelzése 2002–2015

Év	Születések	
	Összes	Lány
2002	78496	38181
2003	72977	35497
2004	67518	32841
2005	62265	30286
2006	57299	27871
2007	52710	25639
2008	48532	23606
2009	44772	21778
2010	41439	20156
2011	38523	18738
2012	35963	17493
2013	33745	16414
2014	31834	15484
2015	30166	14673

⁴ 0,486407756-tal beszorozva, ami az 1985–2001 között született lányok arány az újszülötteken belül.

3. táblázat: A születések előrejelzése 2016–2029

Év	Születések	
	Összes	Lány
2016	28721	13970
2017	27439	13347
2018	26280	12783
2019	25206	12261
2020	24189	11766
2021	23189	11279
2022	22207	10802
2023	21231	10327
2024	20246	9848
2025	19258	9367
2026	18259	8881
2027	17259	8395
2028	16272	7915
2029	15292	7438

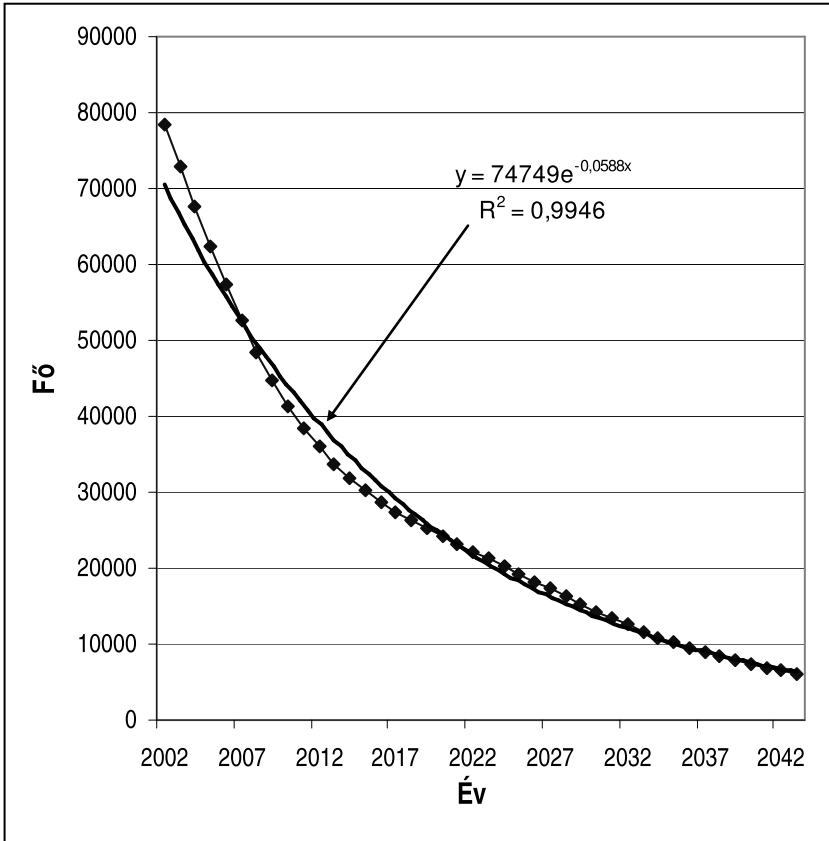
3. ábra: A lányújszülöttek száma kohorszanként (tényleges és előre jelzett együtt)

Ugyanezt még egyszer elvégezve megkapjuk a 2016–2029-es anyakohorszok kumulált születésszámait. Végül az utóbbiakat naptári évenként összeadva kapjuk a 2030–2043-ig előre jelzett születésszámokat (4. táblázat).

4. táblázat: *A születések előrejelzése 2030–2043*

Év	Születések	
	Összes	Lány
2030	14330	6970
2031	13402	6519
2032	12514	6087
2033	11680	5681
2034	10901	5302
2035	10174	4949
2036	9507	4624
2037	8892	4325
2038	8330	4052
2039	7817	3802
2040	7351	3576
2041	6926	3369
2042	6537	3180
2043	6181	3007

A születésszám alakulásának a tendenciája látható a 4. ábrán.

4. ábra: Újszülöttek száma évenként (előre jelzett)

2. Eredmények és következtetések

A magyarországi születésszám folyamatos csökkenése régóta nyilvánvaló. Jelen dolgozat számításai viszont azt a *termékenységcsökkenést* kívánták megragadni, amely az 1. ábrából és az ahhoz adatokat szolgáltatató *Függelék*ből egyaránt szembeűnő. Az adatokban rejlő szabályszerűségek tették lehetővé a XXI. század első 4 évtizedére szóló előrejelzést.

A korábbi adatok és az előre jelzett értékek analitikus görbeillesztést is lehetővé tettek. Mind az 1947–2028 közötti leánykohorszok születéskori létszámára (3. ábra), mind a 2002–2043-ig előre jelzett születésszámokra (4. ábra) az exponenciális függvény nyújtotta a legjobb illeszkedést:

$$y = 148373 e^{-0,0299x} \quad (R^2 = 0,8321),$$

illetve

$$y = 74749 e^{-0,0588x} \quad (R^2 = 0,9946).$$

Az anyakohorszok tényleges újratermelődése tulajdonképpen a nettó reprodukciós együtthatónak felel meg. Az éves változás aránya a leánykohorszokra számított görbe esetén:

$$(148373 e^{-0,0299(x+1)}) / (148373 e^{-0,0299x}) = e^{-0,0299}.$$

A nettó reprodukciós együttható esetén ugyanez az arány 25 éves generáció távolságot feltételezve $R_n^{1/25}$.

A két mennyiséget egyenlővé téve:

$$e^{-0,0299} = R_n^{1/25}.$$

Ebből

$$R_n = 0,473549.$$

Ez tehát jóval 0,5 alatti longitudinális nettó reprodukciót jelent, vagyis a magyar népesség a közeli kihalás állapotába került.

Anélkül, hogy a halandóság alakulásával kapcsolatban bármilyen hipotézist megfogalmaznánk a számításaink alapján 2043-ban a 60 év alattiak száma – az addigi halandóságtól *teljes mértékben eltekintve* –

3 222 589 lenne,⁵ míg a 2001-es népszámláláskor a 0–59 évesek száma még 8 116 756 volt. A két adat hányadosa (kvázi egy nettó reprodukciós együttható szerű adat):

$$R_n^{0-59} = 0,397029,$$

Ez az adat még az előzőnél is kedvezőtlenebb tényleges reprodukcióra utal, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a tényleges szám ennél kisebb, hiszen kiszámításánál a számlálóban a halandóság figyelmen kívül hagyása miatt a várhatónál nagyobb adattal számoltunk.

* * *

Le kell szögezni, hogy a dolgozat számításai olyan hipotéziseken alapultak, miszerint a jelen és a közeljövő folyamatait *a jelenleg az országban élő kohorszok viselkedésének* jelen és közelmúltbeli tendenciái határozzák meg. Emellett a számítások során érvényesült a *zárt népesség* hipotézise, tehát a várható be- és kivándorlásoktól eltekintettünk.

A tényleges folyamatok, tudjuk, mást jeleznek. Egyrészt a nyugaton már régebb óta érvényesülő „érték-eltolódás” és az új együttélési formák terjedése a házasságok rovására új tendenciák térhódítását sejteti Magyarországon is, másrészt az egyre intenzívebb és gyakorlatilag teljesen ellenőrizetlen bevándorlás és a fiatal, szülőképes korosztályok potenciális elvándorlása gazdagabb országokba együttesen afelé mutat, hogy ha a folyamatok alakulásában jelentős változás nem lesz, akkor 3–4 évtized múlva gyakorlatilag nem lesz magyar népesség a Kárpát-medencében.

⁵ A 2002 és 2043 közötti előre jelzett értékekhez (2., 3., 4. tábla) hozzáadtuk a 2001-es népszámlálás 0–17 év közötti népességi adatait.

Függelék

A magyarországi női kohorszok kumulált termékenysége
(tényleges: álló; előre becsült: dőlt és félkövér)

Korév	C 1947	C 1948	C 1949	C 1950	C 1951	C 1952
14	0,0005	-	0,0006	0,0005	0,0005	0,0005
15	0,0015	0,0004	0,0012	0,0023	0,0026	0,0030
16	0,0045	0,0037	0,0081	0,0092	0,0098	0,0108
17	0,0150	0,0230	0,0290	0,0310	0,0329	0,0326
18	0,0568	0,0680	0,0800	0,0818	0,0839	0,0846
19	0,1401	0,1584	0,1762	0,1834	0,1804	0,1817
20	0,2662	0,2888	0,3111	0,3158	0,3140	0,3146
21	0,4126	0,4377	0,4620	0,4656	0,4639	0,4626
22	0,5634	0,5870	0,6122	0,6162	0,6164	0,6384
23	0,7039	0,7274	0,7590	0,7628	0,7909	0,8157
24	0,8316	0,8596	0,8958	0,9253	0,9598	0,9752
25	0,9519	0,9838	1,0486	1,0821	1,1073	1,1166
26	1,0616	1,1189	1,1922	1,2125	1,2347	1,2382
27	1,1790	1,2433	1,3076	1,3234	1,3374	1,3386
28	1,2864	1,3422	1,4025	1,4115	1,4223	1,4200
29	1,3718	1,4216	1,4771	1,4841	1,4916	1,4898
30	1,4399	1,4840	1,5368	1,5405	1,5485	1,5452
31	1,4929	1,5319	1,5831	1,5866	1,5937	1,5894
32	1,5314	1,5693	1,6219	1,6216	1,6292	1,6275
33	1,5619	1,6001	1,6515	1,6505	1,6586	1,6617
34	1,5848	1,6236	1,6749	1,6742	1,6855	1,6896
35	1,6041	1,6415	1,6943	1,6954	1,7075	1,7131
36	1,6181	1,6557	1,7108	1,7126	1,7251	1,7312
37	1,6288	1,6680	1,7253	1,7266	1,7395	1,7455
38	1,6379	1,6782	1,7365	1,7372	1,7505	1,7571
39	1,6451	1,6861	1,7448	1,7454	1,7593	1,7670
40	1,6508	1,6917	1,7507	1,7514	1,7662	1,7736
41	1,6546	1,6960	1,7552	1,7556	1,7703	1,7787
42	1,6571	1,6984	1,7581	1,7586	1,7735	1,7818
43	1,6587	1,7003	1,7601	1,7604	1,7754	1,7839
44	1,6597	1,7012	1,7610	1,7614	1,7763	1,7852
45	1,6601	1,7017	1,7615	1,7619	1,7767	1,7857
46	1,6603	1,7019	1,7617	1,7622	1,7770	1,7860
47	1,6603	1,7020	1,7618	1,7623	1,7771	1,7861
48	1,6603	1,7020	1,7618	1,7624	1,7771	1,7862
49	1,6604	1,7020	1,7618	1,7624	1,7771	1,7862
50	1,6604	1,7020	1,7618	1,7624	1,7771	1,7862

Korév	C 1953	C 1954	C 1955	C 1956	C 1957	C 1958
14	0,0005	0,0005	0,0006	0,0008	0,0011	0,0011
15	0,0026	0,0028	0,0036	0,0040	0,0050	0,0049
16	0,0103	0,0106	0,0129	0,0142	0,0165	0,0177
17	0,0322	0,0347	0,0383	0,0407	0,0500	0,0561
18	0,0819	0,0865	0,0930	0,1021	0,1230	0,1334
19	0,1757	0,1833	0,2025	0,2188	0,2475	0,2527
20	0,3019	0,3287	0,3511	0,3711	0,4006	0,4029
21	0,4648	0,4967	0,5190	0,5363	0,5685	0,5669
22	0,6365	0,6690	0,6874	0,7028	0,7338	0,7255
23	0,8035	0,8318	0,8474	0,8611	0,8876	0,8781
24	0,9562	0,9798	0,9941	1,0034	1,0308	1,0169
25	1,0915	1,1130	1,1202	1,1312	1,1566	1,1433
26	1,2101	1,2248	1,2349	1,2421	1,2703	1,2581
27	1,3059	1,3219	1,3293	1,3388	1,3686	1,3663
28	1,3899	1,4030	1,4092	1,4214	1,4603	1,4614
29	1,4577	1,4691	1,4755	1,4945	1,5393	1,5412
30	1,5137	1,5259	1,5365	1,5587	1,6049	1,6092
31	1,5593	1,5753	1,5893	1,6120	1,6605	1,6653
32	1,5992	1,6171	1,6326	1,6562	1,7050	1,7134
33	1,6327	1,6525	1,6675	1,6918	1,7435	1,7529
34	1,6613	1,6803	1,6973	1,7222	1,7771	1,7851
35	1,6845	1,7040	1,7211	1,7478	1,8037	1,8115
36	1,7038	1,7237	1,7412	1,7677	1,8250	1,8336
37	1,7190	1,7388	1,7570	1,7840	1,8431	1,8515
38	1,7313	1,7511	1,7689	1,7977	1,8566	1,8643
39	1,7407	1,7602	1,7783	1,8069	1,8665	1,8744
40	1,7472	1,7674	1,7849	1,8140	1,8743	1,8819
41	1,7523	1,7724	1,7890	1,8190	1,8794	1,8871
42	1,7554	1,7757	1,7921	1,8220	1,8829	1,8905
43	1,7575	1,7775	1,7939	1,8238	1,8847	1,8924
44	1,7586	1,7784	1,7946	1,8246	1,8855	1,8932
45	1,7590	1,7789	1,7952	1,8251	1,8860	1,8937
46	1,7592	1,7791	1,7954	1,8253	1,8863	1,8939
47	1,7593	1,7793	1,7955	1,8255	1,8864	1,8941
48	1,7594	1,7793	1,7956	1,8255	1,8865	1,8942
49	1,7594	1,7793	1,7956	1,8255	1,8865	1,8942
50	1,7594	1,7793	1,7956	1,8255	1,8865	1,8942

A magyarországi termékenység előrejelzése a kohorsztermékenység alakulása alapján

Korév	C 1959	C 1960	C 1961	C 1962	C 1963	C 1964
14	0,0010	0,0013	0,0014	0,0011	0,0012	0,0013
15	0,0054	0,0064	0,0061	0,0062	0,0070	0,0068
16	0,0205	0,0233	0,0236	0,0243	0,0250	0,0247
17	0,0625	0,0665	0,0666	0,0677	0,0673	0,0643
18	0,1421	0,1477	0,1475	0,1447	0,1371	0,1318
19	0,2617	0,2700	0,2619	0,2532	0,2412	0,2281
20	0,4126	0,4124	0,3979	0,3833	0,3636	0,3495
21	0,5673	0,5626	0,5401	0,5214	0,5016	0,4924
22	0,7230	0,7118	0,6842	0,6672	0,6534	0,6377
23	0,8682	0,8546	0,8279	0,8213	0,8019	0,7887
24	1,0050	0,9944	0,9776	0,9701	0,9502	0,9371
25	1,1326	1,1333	1,1192	1,1111	1,0890	1,0799
26	1,2548	1,2594	1,2447	1,2411	1,2190	1,2122
27	1,3655	1,3696	1,3585	1,3564	1,3357	1,3294
28	1,4607	1,4680	1,4577	1,4561	1,4362	1,4249
29	1,5400	1,5510	1,5412	1,5411	1,5203	1,5093
30	1,6077	1,6220	1,6158	1,6120	1,5907	1,5802
31	1,6651	1,6817	1,6746	1,6708	1,6499	1,6396
32	1,7157	1,7295	1,7227	1,7217	1,6993	1,6871
33	1,7546	1,7691	1,7652	1,7628	1,7381	1,7254
34	1,7864	1,8038	1,7982	1,7967	1,7713	1,7582
35	1,8146	1,8317	1,8259	1,8246	1,7990	1,7868
36	1,8367	1,8536	1,8476	1,8457	1,8216	1,8093
37	1,8537	1,8713	1,8646	1,8642	1,8398	1,8274
38	1,8659	1,8848	1,8778	1,8773	1,8528	1,8403
39	1,8761	1,8954	1,8884	1,8880	1,8633	1,8507
40	1,8836	1,9030	1,8959	1,8955	1,8707	1,8580
41	1,8887	1,9082	1,9011	1,9007	1,8758	1,8631
42	1,8922	1,9117	1,9046	1,9041	1,8793	1,8665
43	1,8941	1,9136	1,9065	1,9060	1,8811	1,8684
44	1,8948	1,9143	1,9072	1,9068	1,8819	1,8691
45	1,8954	1,9149	1,9078	1,9073	1,8824	1,8697
46	1,8956	1,9151	1,9080	1,9076	1,8826	1,8699
47	1,8958	1,9153	1,9082	1,9077	1,8828	1,8701
48	1,8958	1,9153	1,9082	1,9078	1,8829	1,8701
49	1,8958	1,9153	1,9082	1,9078	1,8829	1,8701
50	1,8958	1,9153	1,9082	1,9078	1,8829	1,8701

Korév	C 1965	C 1966	C 1967	C 1968	C 1969	C 1970
14	0,0014	0,0019	0,0012	0,0012	0,0011	0,0014
15	0,0067	0,0071	0,0064	0,0065	0,0061	0,0067
16	0,0229	0,0225	0,0216	0,0230	0,0221	0,0205
17	0,0597	0,0560	0,0557	0,0563	0,0519	0,0487
18	0,1217	0,1161	0,1157	0,1102	0,1032	0,0950
19	0,2150	0,2053	0,2012	0,1914	0,1801	0,1683
20	0,3339	0,3203	0,3084	0,2987	0,2818	0,2738
21	0,4706	0,4512	0,4346	0,4217	0,4075	0,3986
22	0,6148	0,5931	0,5744	0,5610	0,5448	0,5282
23	0,7640	0,7401	0,7235	0,7114	0,6816	0,6564
24	0,9120	0,8897	0,8758	0,8526	0,8090	0,7805
25	1,0562	1,0345	1,0153	0,9823	0,9352	0,9002
26	1,1897	1,1610	1,1388	1,1039	1,0528	1,0083
27	1,3057	1,2720	1,2481	1,2124	1,1528	1,1051
28	1,4051	1,3703	1,3466	1,3041	1,2431	1,1953
29	1,4874	1,4526	1,4276	1,3835	1,3213	1,2758
30	1,5595	1,5227	1,4949	1,4539	1,3918	1,3439
31	1,6182	1,5800	1,5536	1,5134	1,4488	1,3989
32	1,6662	1,6278	1,6023	1,5609	1,4943	1,4428
33	1,7065	1,6703	1,6442	1,6017	1,5333	1,4805
34	1,7402	1,7033	1,6767	1,6333	1,5636	1,5098
35	1,7686	1,7310	1,7039	1,6599	1,5890	1,5343
36	1,7908	1,7528	1,7253	1,6807	1,6090	1,5536
37	1,8087	1,7703	1,7426	1,6975	1,6251	1,5691
38	1,8215	1,7828	1,7549	1,7095	1,6366	1,5802
39	1,8318	1,7929	1,7648	1,7192	1,6458	1,5892
40	1,8390	1,8000	1,7718	1,7260	1,6524	1,5955
41	1,8441	1,8049	1,7767	1,7308	1,6569	1,5998
42	1,8475	1,8082	1,7800	1,7339	1,6599	1,6028
43	1,8493	1,8100	1,7817	1,7356	1,6616	1,6044
44	1,8500	1,8108	1,7824	1,7363	1,6622	1,6050
45	1,8506	1,8113	1,7829	1,7368	1,6627	1,6055
46	1,8508	1,8115	1,7832	1,7371	1,6629	1,6057
47	1,8510	1,8117	1,7833	1,7372	1,6631	1,6058
48	1,8510	1,8117	1,7834	1,7372	1,6631	1,6058
49	1,8510	1,8117	1,7834	1,7372	1,6631	1,6058
50	1,8510	1,8117	1,7834	1,7372	1,6631	1,6058

A magyarországi termékenység előrejelzése a kohorsztermékenység alakulása alapján

Korév	C 1971	C 1972	C 1973	C 1974	C 1975	C 1976
14	0,0014	0,0012	0,0011	0,0012	0,0008	0,0013
15	0,0064	0,0057	0,0050	0,0049	0,0045	0,0052
16	0,0198	0,0180	0,0172	0,0164	0,0158	0,0158
17	0,0467	0,0426	0,0422	0,0398	0,0363	0,0351
18	0,0905	0,0869	0,0866	0,0780	0,0713	0,0691
19	0,1647	0,1590	0,1551	0,1371	0,1260	0,1188
20	0,2643	0,2533	0,2428	0,2130	0,1947	0,1789
21	0,3806	0,3563	0,3394	0,2981	0,2694	0,2466
22	0,4989	0,4659	0,4404	0,3860	0,3466	0,3178
23	0,6167	0,5761	0,5407	0,4735	0,4258	0,3910
24	0,7342	0,6826	0,6400	0,5616	0,5073	0,4658
25	0,8426	0,7829	0,7361	0,6498	0,5869	0,5390
26	0,9427	0,8803	0,8287	0,7316	0,6608	0,6068
27	1,0379	0,9726	0,9157	0,8083	0,7301	0,6705
28	1,1268	1,0560	0,9941	0,8776	0,7926	0,7279
29	1,2027	1,1271	1,0611	0,9366	0,8460	0,7769
30	1,2669	1,1872	1,1177	0,9866	0,8911	0,8184
31	1,3188	1,2358	1,1634	1,0270	0,9276	0,8519
32	1,3602	1,2746	1,2000	1,0593	0,9568	0,8786
33	1,3957	1,3079	1,2313	1,0869	0,9817	0,9016
34	1,4232	1,3337	1,2556	1,1084	1,0011	0,9194
35	1,4464	1,3554	1,2760	1,1264	1,0174	0,9343
36	1,4646	1,3724	1,2921	1,1406	1,0302	0,9461
37	1,4792	1,3862	1,3050	1,1520	1,0405	0,9555
38	1,4897	1,3960	1,3142	1,1601	1,0478	0,9623
39	1,4981	1,4039	1,3217	1,1667	1,0538	0,9677
40	1,5040	1,4094	1,3269	1,1713	1,0580	0,9716
41	1,5082	1,4133	1,3305	1,1745	1,0609	0,9742
42	1,5109	1,4159	1,3330	1,1767	1,0628	0,9760
43	1,5124	1,4173	1,3343	1,1778	1,0639	0,9770
44	1,5130	1,4178	1,3348	1,1783	1,0643	0,9774
45	1,5135	1,4183	1,3352	1,1787	1,0646	0,9777
46	1,5136	1,4184	1,3354	1,1788	1,0647	0,9778
47	1,5138	1,4186	1,3355	1,1789	1,0648	0,9779
48	1,5138	1,4186	1,3355	1,1789	1,0648	0,9779
49	1,5138	1,4186	1,3355	1,1789	1,0648	0,9779
50	1,5138	1,4186	1,3355	1,1789	1,0648	0,9779

Korév	C 1977	C 1978	C 1979	C 1980	C 1981	C 1982
14	0,0012	0,0013	0,0012	0,0013	0,0014	0,0011
15	0,0050	0,0053	0,0052	0,0049	0,0054	0,0047
16	0,0153	0,0162	0,0164	0,0145	0,0153	0,0132
17	0,0349	0,0358	0,0353	0,0326	0,0329	0,0295
18	0,0668	0,0673	0,0644	0,0605	0,0590	0,0529
19	0,1121	0,1100	0,1051	0,0977	0,0953	0,0854
20	0,1667	0,1611	0,1527	0,1419	0,1384	0,1240
21	0,2268	0,2177	0,2063	0,1917	0,1870	0,1675
22	0,2916	0,2799	0,2653	0,2465	0,2405	0,2154
23	0,3588	0,3444	0,3263	0,3033	0,2959	0,2650
24	0,4275	0,4103	0,3888	0,3614	0,3525	0,3157
25	0,4946	0,4747	0,4499	0,4181	0,4079	0,3652
26	0,5568	0,5345	0,5065	0,4707	0,4592	0,4112
27	0,6152	0,5905	0,5596	0,5201	0,5074	0,4543
28	0,6679	0,6411	0,6076	0,5646	0,5509	0,4933
29	0,7129	0,6843	0,6485	0,6027	0,5879	0,5265
30	0,7509	0,7208	0,6831	0,6348	0,6193	0,5546
31	0,7817	0,7503	0,7110	0,6608	0,6447	0,5773
32	0,8062	0,7739	0,7334	0,6816	0,6649	0,5954
33	0,8273	0,7941	0,7525	0,6994	0,6823	0,6110
34	0,8436	0,8098	0,7674	0,7132	0,6957	0,6230
35	0,8573	0,8230	0,7799	0,7248	0,7071	0,6332
36	0,8681	0,8333	0,7896	0,7339	0,7160	0,6411
37	0,8768	0,8416	0,7975	0,7412	0,7231	0,6475
38	0,8830	0,8476	0,8032	0,7465	0,7282	0,6521
39	0,8880	0,8524	0,8077	0,7507	0,7323	0,6558
40	0,8915	0,8558	0,8109	0,7537	0,7352	0,6584
41	0,8940	0,8581	0,8132	0,7557	0,7373	0,6602
42	0,8956	0,8597	0,8146	0,7571	0,7386	0,6614
43	0,8965	0,8605	0,8154	0,7579	0,7393	0,6621
44	0,8968	0,8609	0,8158	0,7582	0,7396	0,6623
45	0,8971	0,8611	0,8160	0,7584	0,7399	0,6625
46	0,8972	0,8612	0,8161	0,7585	0,7399	0,6626
47	0,8973	0,8613	0,8162	0,7585	0,7400	0,6627
48	0,8973	0,8613	0,8162	0,7586	0,7400	0,6627
49	0,8973	0,8613	0,8162	0,7586	0,7400	0,6627
50	0,8973	0,8613	0,8162	0,7586	0,7400	0,6627

A magyarországi termékenység előrejelzése a kohorsztermékenység alakulása alapján

Korév	C 1983	C 1984	C 1985
14	0,0012	0,0010	0,0008
15	0,0045	0,0039	0,0029
16	0,0133	0,0115	0,0088
17	0,0299	0,0258	0,0197
18	0,0535	0,0463	0,0352
19	0,0864	0,0747	0,0569
20	0,1255	0,1086	0,0826
21	0,1696	0,1467	0,1116
22	0,2181	0,1886	0,1435
23	0,2683	0,2320	0,1766
24	0,3197	0,2764	0,2104
25	0,3698	0,3198	0,2434
26	0,4164	0,3601	0,2741
27	0,4601	0,3979	0,3028
28	0,4995	0,4320	0,3287
29	0,5331	0,4611	0,3509
30	0,5616	0,4857	0,3696
31	0,5846	0,5055	0,3847
32	0,6029	0,5214	0,3968
33	0,6187	0,5350	0,4072
34	0,6309	0,5456	0,4152
35	0,6411	0,5545	0,4220
36	0,6492	0,5614	0,4273
37	0,6557	0,5671	0,4315
38	0,6603	0,5711	0,4346
39	0,6641	0,5743	0,4371
40	0,6667	0,5766	0,4388
41	0,6685	0,5782	0,4400
42	0,6698	0,5792	0,4408
43	0,6704	0,5798	0,4412
44	0,6707	0,5800	0,4414
45	0,6709	0,5802	0,4415
46	0,6710	0,5803	0,4416
47	0,6710	0,5803	0,4416
48	0,6710	0,5803	0,4416
49	0,6710	0,5803	0,4416
50	0,6710	0,5803	0,4416

Irodalom

Szabady B. (2002): A magyarországi kohorsztermékenység alakulásának vizsgálata a születési sorszámok figyelembevételével. *Demográfia*, XLV./1. 1. 80–112.

Vojcek Eszter–Kéri Sophia

Magyarság a határon túl

„Itt vagyunk, két ország határán. A történelmi Fölvidéken, a jelenlegi Szlovák Köztársaság legdélibb részén. Ez a folyó, amelyik előttem kanyarog, az Ipoly, a túlsó part Magyarország. Ide születtem én 1956-ban, Szlovákia déli részébe, magyarnak. Ez a tény, azt hiszem, sok mindent megmagyaráz eddigi életemből, és úgy érzem, hogy meghatározza a jövőmet is.”

*(MTV, Panoráma – különkiadás, 1994. június 15.
Riport Csáky Pállal¹)*

Bevezető

Dolgozatunkban a határon túli, elszakadt magyarság Magyarországot illető látásmódját, gondolkodását szeretnénk bemutatni: viszonyát és kapcsolatát az anyaországgal, identitását, önmeghatározását.

Okfejtéseink során egy kutatás eredményeire is hivatkozunk, melyet az elszakadt magyarság körében végeztünk el, hogy ezáltal hozzászólásaikkal, véleményükkel gazdagítsák a dolgozatot. A kérdőíves felmérés céljának elsősorban nem a statisztikai adatok felvételét tekintettük, hanem lehetőséget kívántunk teremteni a hozzászólásra, a személyes vélemények megismerésére, meghallgatására.

Továbbá különböző statisztikai adatokra, tudományos szakmunkákra és tanulmányokra támaszkodtunk.

A rendszerváltás(ok) merőben új helyzetet teremtettek Közép-Európában, és a magyar–magyar viszonyt sem hagyták érintetlenül. 1989 után tapasztalhatjuk a kisebbségi társadalmak számának ugrásszerű növekedését, melyek során új kisebbségek jelennek meg (például az

¹ Csáky Pál: Magyarként Szlovákiában.

oroszlakosság a Szovjetunió utódállamaiban), de az ún. régi kisebbségek (ilyen a XX. századtól a magyarság is) és anyaországuk közötti reláció is új megvilágításba kerül. Az új történelmi helyzet igen számos kutatási lehetőséget kínált, ezért némely téma szükségszerűen kevesebb figyelmet kapott. Így sok kutatás leírja a magyar kisebbség helyzetét a befogadó államon belül, a magyar–magyar viszony viszont kevesebb nyilvánosságot kapott.

A téma jelentőségét továbbá a nemzeti érzések iránt elkötelezett kormányok, szervezetek és közéleti személyek állásfoglalásai és a közelgő Európai Unió csatlakozás kapcsán felvetődő kérdések is jelzik.

A határon túli kisebbségek helyzetével nagyon sok tudományos munka foglalkozik: különböző statisztikák készülnek, bizonyítják a kisebbségi lét továbbélését demográfiai, etnográfiai, nyelvészeti stb. kutatások során, illetve vizsgálják viszonyulását az idegen többséghez. A magyar–magyar reláció és változásai viszont ritkán kerülnek terítékre.

Ezért tartjuk fontosnak bemutatni a határon túli magyarság magatartásformáját a Magyarországhoz való viszonyban, lényeges hangsúlyt fektetve a helyzetnek az ő szempontjukból való megvilágítására, látásmódjuk, viselkedésformájuk, értékrendjük előtérbe helyezésével.

Operacionalizálás

Dolgozatunkban a szlovákiai, a romániai (elsősorban erdélyi), az ukrainai, a szerbiai és az ausztriai magyar közösségekkel foglalkozunk.

A kérdőív 149 példányát küldtük el határon túli kitöltésre, Szlovákiába és Romániába. A Felvidékről 68 darab kitöltött kérdőív érkezett vissza, nagyobb részt Muzsláról (28%), Komáromból (22%) és Párkányból (2%).² Romániából 45 példányt kaptunk, 56%-ban Székelyudvarhelyről, 22%-ban Szatmárnémetiből. A válaszadók a felnőtt lakosság köréből kerültek ki.

A felmérés nyílt és zárt kérdéseket is tartalmazott.³ A zárt kérdéseknél az elszakadt magyarság konkrét cselekvésekben is megnyilvánuló viszonyulását az anyaországhoz vizsgáltuk (például megemlékezés a magyarság jeles napjairól, a magyar kultúra ápolása). A nyílt

² A kérdőív részletes kiértékelése a dolgozat végén, a *Függelékben* található.

³ A kérdőív egy példányát szintén megtekinthető a *Függelékben*.

kérdésekben lehetőséget adtunk a megkérdezettek személyes véleményének kifejtésére, illetve megvizsgáltuk a kulcsfogalmakra vonatkozó asszociációkat. Az identitás meghatározásában a legfontosabb fogalomnak a „hazát” ítéltük, míg a határon túli élet, lakhely ténye kézenfekvővé tette, hogy megkérdezzük, hogy a válaszadók hogyan viszonyulnak a „határ” szóhoz.

A kérdőív és kutatásunk célja a közelmúlt (az utóbbi évtized) és a jelenlegi helyzet, viszonyok és tendenciák vizsgálata.

A kisebbség – mint fogalom – nyelvi problémái

Az idők során az ezzel foglalkozó tanulmányokban nyomon követhetjük a politikai önmeghatározás fogalmainak fejlődését és átalakulását. Az 1980-as években a *nemzetiség*, *nemzeti kisebbség*, *nemzeti közösség* szóhasználat volt az általánosan elterjedt, illetve a VMDK (Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége) dokumentumaiban a *magyar népcsoport*, míg a KMKSZ (Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség) elképzeléseiben a *magát szabadon magyarnak valló lakosság* kifejezéssel találkozhatunk.

A magyar politikai nyelvben a *nemzeti közösség*, a *határon túliak*, a *szórványmagyarság* és az utóbbi időszakban elterjedt *elszakadt nemzetrészek* megnevezéssel élnek. A Magyarország határain kívül, a szomszédos államokban született és élő magyarságot a magyarországi magyarok a köznyelvben gyakran *magyar kisebbségként*, *határon túli magyarságként* definiálják. A regionális megkülönböztethetőség céljából, a földrajzi viszonyok függvényében beszélünk *vajdasági*, *felvidéki*, *erdélyi*, *kárpátaljai* stb. *magyarságról* vagy *magyar közösségekről*.⁴

Mivel az anyaország és az azon kívüli kisebbség viszonya egészen a közelmúltig a diaszpórákutatók tárgya volt, sokan előszeretettel használják a *diaszpóra* kifejezést a határon túli magyarságra. A megnevezés viszont nem szerencsés abból a szempontból, hogy, egyrészt az elszakadt magyarság – mint ahogy a kifejezés is mutatja – nem kivándorlás, hanem határmódosítás révén került jelenlegi helyzetébe, másrészt általában a diaszpóránál jóval nagyobb tömbben képviselteti magát a befogadó országban. Más megjelölések viszont – mint aho-

⁴ Kisebbségkutatás: Bárdi Nándor – Törésvonalak a határon túli magyarság politikájában 1989–1998 című tanulmánya alapján. 294–319.

gyan ez a fentiek során is kiderült – vagy metaforikusak (*anyaország*), vagy körülírások (*határon túli magyarság, romániai magyar nemzeti közösség*).⁵

A fenti meghatározások használata során viszont ügyelnünk kell a helyes és megfelelő fogalmazásra, hiszen ezek a kifejezések nagyfokú érzelmi töltéssel rendelkeznek. Felméréseink tapasztalata alapján maguk az „érintettek” az *elszakadt magyarság* fogalmat használják, mely sokkal személyesebb és jobban hangsúlyozza az összetartozást.

A kisebbségi lét

A határon túli magyarságot más nemzetisége miatt az államalkotó nemzet részéről gyakran nemcsak kulturálisan, hanem gazdasági szempontból is hátrányos megkülönböztetés éri. Így például Szlovákiában 1997-ben a magyarlakta járásokban a szlovákiai átlagnál aránytalanul nagyobb volt a munkanélküliség: a magyar területeken 25% körül, míg az utóbbi adat 13%.⁶ Továbbá ezek a területek – bár Dél-Szlovákia az ország egyik legtermékenyebb területe – gazdasági fejlettségben elmaradnak Szlovákia többi területétől, nagy részben a diszkriminatív gazdaságpolitikának köszönhetően.

„Bennünket itt addig tagadnak el, amíg egy lépéssel hátrább vagyunk a többségi nemzettől; rögtön elbuktatnak, ha előbbre jutunk vagy jutnánk. Úgy néz ki, minden rendben van, de mégis...” (Egy muzslai – Dél-Szlovákia – tanárnő kitöltött kérdőívéből)

Azonban a kisebbségi lételem nem szabad büntetésként felfogni, és emiatt pozitív vagy negatív előítéletekkel vagy érzésekkel közelíteni az elszakadt magyarság felé. Ugyanakkor – helyzetükből következően – a magyarországi magyarok másnak ítélik meg a határon túli magyarokat, hiszen már az elterjedt szóhasználat is (*kisebbségi, elszakadt*) olyan érzelmi töltést közvetít felénk, amely hátrányos helyzetet, elnyomást, szegénységet sugall. Emiatt a magyarországi köztudatban kialakul egy hátrányos helyzetű, elbizonytalanodott csoport képe. És, bár a határon túli magyarság körében valóban jóval magasabb a munkanélküliek, szegények aránya, illetve kisebb az értelmi-

⁵ Globalizáció és nemzetépítés: Bíró A. Zoltán – A romániai magyar kisebbség Magyarország-képének alakulása c. tanulmánya alapján. 279–289.

⁶ A határon túli magyarság helyzete. 64.

ségé, továbbá mindennapi életükben számos hátráltatásban és meg-alázó helyzetben van részük, e tények nem jogosítják fel az anyaor-szágot a sajnálkozó, lenéző mentalitásra. Ezen attitűd Magyarorszá-got a „segélyező anyaország” szerepére ösztönzi, ami sokszor egy valóban létező problémára nyújtott megoldás, hiszen mind a monetá-ris támogatás, mind a hosszú távú befektetések, továbbá a kulturális fejlődést elősegítő kezdeményezések nagyban megkönnyítik a hatá-ron túli magyar közösségek helyzetét. Ugyanakkor, az óvatlan ada-kozó politika, az önérzetet figyelembe nem vevő szubvencionálás alapvető emberi méltóságot sért, így egyenlőtlen, alá-fölé rendelt vi-szonyt teremt. A földrajzilag amúgy is meglévő centrum–periféria tagozódás (hiszen Nagy-Magyarország legkülső területei szakadtak el) kiegészül gazdasági, kulturális és társadalmi centrum–periféria, illetve prosperáló–elmaradott területi érzettel. A többszörösen hátrál-tatott helyzetben élő kisebbségi népcsoportok körében pedig általá-nosan megfigyelhető egyfajta labilitásérzet, kötődési bizonytalanság, ami miatt érzékenyebbek a kívülről és főként az anyaországtól érke-ző, identitásukat érintő hatásokra. Viszont, ahol a magyarság kisebb-ségi létéből következően nagyfokú elnyomásnak van kitéve, ott az önazonosságtudat és az identitás megerősítésében fontos szerepet játszik a hagyományörzés, ezért erősödik a hagyományos közösségi, transzcendentális és kulturális értékekhez való kötődés, és ez bizo-nyos mértékig konzerválhatja az értékrendet. Ennek jegyében inten-zívebben élnek meg a hagyományos magyar kultúrához kapcsolódó ünnepeket és rítusokat, illetve ezekhez és más nemzeti szimbólu-mokhoz érzelmileg igen erősen kötődnek, míg az országhatáron be-lül élők hajlamosak a tradíciók elhanyagolására, a nemzeti ünnepek kevésbé mély megélésére és a népszokások elfeledésére.

További nehezényezésre ad okot, hogy a határon túl gyakran úgy érzik: Magyarországon nem értik meg problémáikat, nem ismerik helyzetüket, így segíteni sem úgy segítenek, ahogyan az kívánatos és szükséges lenne. Az elszakadt magyarok hiányolják az anyaország ré-széről szükségleteik megismerésére való törekvést és a hathatós segít-

séget.⁷ Így például a könyvadományok nagyon szép gesztusok, de hosszú távon nem hatnak a határon túli helyzetre.

Emile Durkheim szerint „a társadalmi tényeket a közösségként fel-fogott csoport hiedelmei, törekvései, gyakorlatai alkotják. (...) Ezek a gondolkodás- és magatartásmódok ilyenformán saját érzékelhető formát, testet öltenek, s olyan sajátlényegű valóságot alkotnak, amely teljesen elkülönül azoktól az egyéni tényektől, amelyekben végül is megnyilvánul.” (Durkheim, 1978. 29–32.) A társadalmi tény olyan kollektív érzélem, amely sajátlényegű valóságot alkot és általános, „mert többé-kevésbé kötelező, mert egy-egy csoport állapotára hat, mert ennek révén az egyénekből ismétlődik – tehát azért lelhető föl minden részben, mert ott van az egészben is... Azért fogadjuk el őket, illetve azért tesszük őket magunkévá, mert egyszerre kollektív és évszázados alkotások révén, sajátos tekintéllyel felruháztak... A társadalmi tény a közösségi élet eredője, az egyéni tudatok között működő hatások és visszahatások terméke. És ha valamennyi tudatban visszhangot kelt, erre az a sajátos energia képesíti, amelyet kollektív eredetűnek köszönhet...” (Durkheim, i. m. 32–33.)

A. Gergely András tanulmányának⁸ tükrében a „totális társadalmi tény” olyan komplexitást jelöl, mely túllép a megfogalmazható és kutatható vizsgálati vonalakon. Tehát hiába készítünk statisztikai, demográfiai, szociológiai, néprajzi, történeti, térszerkezeti felméréseket, a kisebbségben élők létét, tudatát, gondolkodásmódját nem fogjuk tudni megragadni. A. Gergely András írásában a helyi tudást a konkrét totalitás szintjére emeli. Ezek az összetett emberi cselekedetek, aktusok mentális jelenségek is egyúttal, „*társas tudástartalmak*”, melyek túllépnek a kutatható és külső szemmel megismerhető tényeken. Magukban foglalják azt a belső beállítottságú látásmódot, viselkedést, érzéseket, melyek az adott csoport törekvéseit, hiedelmeit, gyakorlatait jelentik: a kollektív érzelmet, a biztonság általános vágyát, a félelmet, a szétszakítottság felett érzett fájdalmat. Ezek az elemek fűzik össze az elszakadt magyarságot: olyan közös vonások, egymás iránt

⁷ Schlett István: Kisebbségnézőben – Beszélgetés dr. Galambos Ferencsel. 99.

⁸ Kisebbségkutatás: A. Gergely András – A totális társadalmi tények mint térhasználati és identitásmódok c. tanulmánya alapján. 246.

érezett szolidaritás és azonos létállapot, amelyek lehetővé teszik, hogy bizonyos pontokban a regionalitás problémája, a régiónkénti különbözőségek ellenére a náluk együttesen fellépő, koherens gondolatsorokról írjunk, melyek talán minden egyes ilyen magyar tömbnél jelentkeznek.

A határon túli magyarság identitását kialakító tényezők

„Olvastam egyszer egy amerikai dolgozatot, hogy származási hely szerint kialakítottak egy sikerlistát: állítólag az erdélyiek vezetnek; nemcsak az erdélyi magyarok, hanem általában az erdélyiek: a szászok, a románok és a többi erdélyi ember. Mert itt olyan konvergencia alakult ki, annyiféle vallás, nyelv, kultúra csomópontja forrósította föl versenytérré ezt a szférát, ezt a szellemi tájat... (...) Én hiszek abban, hogy az erdélyi magyar keményebb, türelmesebb, bölcsőbb és nagyvonalúbb, tárgyilagosabb és tisztességesebb, nehogy félreértsen valaki: nem a románnál, nem a magyarországi magyarnál, hanem azt hiszem a világ átlagemberénél; mindazoknál, akik nem ilyen nagyszorításban élnek.”⁹

„Az identitás a kultúra térbelisége.”¹⁰

Az ember identitáskeresésében, önmeghatározásában fontos szerepet játszik a földrajzi terület, amelyhez születése révén kötődik. Természetesen, ehhez járul a nemzeti, kulturális stb. tényezők identitásmeghatározó volta is.

Az elszakadt magyarság ebből a szempontból olyan kivételes helyzetben van, hogy míg politika-földrajzilag el van határolva attól az államtól, melynek nemzetével kulturális és történelmi közösséget érez, addig egy olyan állam területéhez van kötve, melytől kulturális, nemzeti és történelmi okok miatt határolódik el. Ugyanakkor a politikai határok megléte és a befogadó ország viszonya a területén élő magyar kisebbséghez eltérő életfeltételeket, mentalitást, helyzetet teremt, emiatt nem érezhetnek teljes azonosságot a magyarországi magyarokkal. A második elhatárolódás érdekessége az, hogy – még a magyar nem-

⁹ Fejér Gyula: Mi magyarul vagyunk emberek. 30.

¹⁰ Kisebbségkutatás: A. Gergely András – A totális társadalmi tények mint térhasználati és identitásmódok c. tanulmánya. 247.

zeti tudat kialakulása előtt – a határ Magyarország és a befogadó országok és azok magját képező területek között húzódott évszázadokig, és ez a tény egy erős mentális elhatárolódást eredményezett a határon túli magyarság körében.

Ennek következtében létrejön a határon túli magyarság kettős elhatárolódása, amely a befogadó állam felé az autonómia követelésében nyilvánul meg.

A kettősség érzete emellett kötődési bizonytalanságot eredményez, a valahová tartozás érzése a határon túl minden országban – több kutatás szerint – alacsonyabb arányt ért el a magyarországinál. Így a nemzeti identitás fogalma a magyar kisebbségi közösségek számára főleg az összmagyar kultúrához és a magyar nyelvhez kapcsolódik.¹¹

A nemzeti identitástudat tekintetében a határon túli magyarságnál megfigyelhető a kulturális nemzet koncepciójának előtérbe helyezése az államnemzettel szemben. Ez a határokon átvélő kulturális összetartozást, a hagyományokat, a tradicionális magyar értékeket mindinkább hangsúlyozó magatartást jelenti, a rendszerváltást követően és az idő előrehaladtával.

A nemzeti hovatartozást kialakító faktorokat¹² vizsgálva nyomatékosan ki kell emelnünk a nyelvet, a magyar anyanyelv centrális szerepét. Szorosan ezután jön a család, a szülők, és az ő közvetítésükkel a nevelés, amely minden ember életében alapvetően meghatározó és elsődleges élményt nyújt. Ezért vannak nehéz helyzetben az úgynevezett vegyes házasságban élők: hiszen itt mindkét fél a saját nemzeti hagyományait szeretné átörökíteni, a gyerekekben pedig gyakran jelentkezik a kettős identitástudat és ezzel együtt a hovatartozás bizonytalansága, az otthontalanság.¹³

A Balázs Ferenc Intézet által Erdélyben, a Felvidéken és a Vajdaságban végzett kutatás¹⁴ során a megkérdezett határon túliak harmadikként a hagyományokat és a szokásokat jelölték meg, majd a szár-

¹¹ Kisebbségkutatás: Csernicskó István–Hires Kornélia: A kárpátaljai magyarok lokális, regionális és nemzeti identitásáról c. tanulmánya. 384.

¹² Kisebbségkutatás: Veres Valér – Közösségi identitás Erdélyben a társadalmi struktúra tükrében c. tanulmánya alapján. 275–289.

¹³ Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. 44.

¹⁴ Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. 90.

mazás és a szülőföld következett. Szülőföld tekintetében a szűkebb környezet volt domináns (az adott település), illetve tágabb értelemben a régió, ahol a személyes kapcsolatok, a közösség, a valahová tartozás építő ereje erősíti az identitást. Kimagaslóan sokan említik a kultúrát, a művészeteket és a tudományos ismereteket. Ezek közül is primátusa van az olvasáskultúrának, hiszen a magyar szépirodalom széles rétegek számára hozzáférhető. A legnépszerűbb magyar kulturális személyiségek sorát Munkácsy Mihály, Petőfi Sándor, Ady Endre, Jókai Mór, Sütő András, Kodály Zoltán, Liszt Ferenc, Latabár Kálmán vezeti. Tájékoztató pontként a Duna TV, nevesebb kulturális lapok és könyvtárak, valamint színházak szolgálnak, ezek erősítik a nemzeti öntudatot, széles eligazodási lehetőségeket nyújtva a kortárs irodalomban, képző-, film- és zeneművészeti alkotásokban. Fontos megemlíteni, hogy a magyar kulturális életben szép számmal szerepelnek határon túli művészek, alkotásaikban gyakran szólnak az elszakadt magyarság helyzetéről, illetve felvállalják a közösségek szervezését, a nemzeti tudat erősítését, az értékek közvetítését.

Ezeken kívül, önazonosság-tudatot erősítő faktor még az iskolai képzés, a nevelés, ahol napjainkban jelentős előrelépések történnek a magyar nyelvű oktatás minden szintre történő kiterjesztésére.

A megkérdezettek mintegy fele érzi úgy, hogy a vérségi kötelék, a rokonság meghatározó az identitásban, a sorsközösség, az erkölcsi értékek, a közös élményvilág, a vallásosság, a nemzeti történelmi tudat, az állami keretek és a barátok mellett. Kiemelendő, hogy míg a kultúrát, a művészeteket és a tudományos ismereteket a megkérdezettek 72%-a említette, az állami kereteket csak mintegy 13% tartotta meghatározónak. Ez az adat is alátámasztja a kultúrnemzet-koncepció előretörését.

Összehasonlításképpen: az államnemzeti koncepcióhoz való viszonyulás eltérő az államot alkotó nemzet és a kisebbség szemében. Egy másik tanulmány Erdélyben a magyar és a román lakosság körében az identitástudat főbb megfogalmazásairól érdeklődött. Míg a kultúrnemzet koncepciójának megfelelő értékeket a megkérdezettek közel azonos százaléka tartották fontosnak, addig a román lakosság közel kétszer akkora arányban választotta a nemzeti identitás kritériumának az állampolgárságot (3,3% szemben a magyarság 1,5%-ával), és még na-

gyobb eltérés mutatkozott nemzetállami születés megítélésében – a magyarországi születést a magyarok 1,3%-a, míg a románok 3,2%-a tartotta fontosnak.¹⁵

Ugyanakkor nem beszélhetünk egységes határon túli magyarságról, hiszen az, hogy melyik szomszédos állam állampolgárai, megkülönböztető erővel bír. A különböző államokban a magyarság eltérő gazdasági, kulturális, illetve politikai körülmények között él.

Továbbá, egy nép vagy csoport magatartásformáját önmagában véve nem lehet kizárólagosan meghatározni. A fentiekhez hozzájárul még a politikai viszonyok gyors változása is.

Dolgozatunkban mégis egy olyan gondolatsor, vonulat megvilágítására törekszünk, mely feltételezhetően minden egyes ilyen magyar tömbnél jelentkezik.

A magyar–magyar viszony és alakulása

A Magyarországtól való elhatárolódás és a kulturális, nemzeti, történelmi közösség érzésének egyidejű jelenléte a határon túli magyarság kollektív tudatában az anyaországhoz való kettős viszonyulást eredményez.

A kisebbség és anyaországa közötti viszony állandó változásban van: a két állam (a befogadó és a nemzetalkotó) belpolitikai helyzete, egymás közti kapcsolatai és nemzetközi helyzetük és megítélésük befolyásolják ezt a kapcsolatot. A magyar–magyar viszony, hasonlóan a legtöbb anyaország–diaszpóra viszonyhoz, aszimmetrikus, nem egyenlő viszony, ahol Magyarország tölti be a centrum, a vonzásközpont, a modell szerepét, a határon túli kisebbségi társadalom pedig az igazodó, követő helyzetbe kényszerül. (Fordított szereposztásra is volt példa a magyar történelemben: az 1989 előtti Magyarország és a nyugati diaszpóra kapcsolata.)

Továbbá, a határon túli magyarok az anyaországukhoz fűződő viszonyt két szinten élik meg: egyfelől *verbális*, *diszkurzív* szinten, amely közösségi és egyéni vonatkozásban is megfigyelhető, és a vélekedések, hagyományok, ideológiák egész sorát vonultatja fel; másfelől

¹⁵ Kárpát-medencei önismeret: Csepeli György – Nemzetek egymás tükrében. 53–68.

a *praktikum* szintjén, amely a mindennapi valóságos kapcsolatok során fogalmazódik meg.

A kapcsolat összetettsége annak a ténynek is köszönhető, hogy a magára maradt határon túli magyarság érdekérvényesítése és megmaradása céljából saját, autonóm társadalmi struktúrákba tömörült, létrehozva saját érdekvédelmi szervezeteit, pártjait, közéleti nyilvánosságát és elitjét. Ennek következtében a magyar–magyar kapcsolatok valódi kétoldalúsága, kölcsönössége árnyaltabb megvilágításba kerül, hiszen társadalomként az elszakadt magyarság visszahat a befogadó ország belpolitikájára, ezzel annak Magyarországgal való kapcsolatára is, alakítja az anyaország közvéleményét, ezzel nyomásgyakorlási lehetőséget teremtve a magyarországi (kül)politikára, továbbá fogyasztási, kulturális és oktatási piacként is megjelenik.

A határon túli magyarság kollektív tudatában a Magyarországról kialakított kép állandó változásban van, újra meg újratermelődik. A folyamat kétféle találkozási helyzetből indulhat el.¹⁶

Az első az ún. *szinekdochés találkozás*. Ekkor a kisebbségi közösséghez tartozó személy, csoport egy olyan szimbolikus értékű elemmel találkozik, mely a befogadó számára Magyarországot képviseli, így a rész utal az egészre. Az ilyen kapcsolat csatornái főként a média, a sajtó, a rövid időtartamú magyarországi utazások, a magyar szimbolikus szféra elemei (Himnusz, ünnepek stb.), magyarországi eredetű, presztízsértékkel bíró tárgyak tulajdonlása, a magyarországi politika és közélet megnyilvánulásai. A találkozás sajátossága, hogy a magyarországi világ határain kívül történik, így idegenként, vendégként tekintenek a kapcsolat tárgyára. A határon túli személy vagy csoport az eseményt így saját világának szabályai szerint értelmezheti, bizonyos távolságot megőrizve.

A másíkfajta találkozás a *pragmatikus, kooperációs*. Ennek során az érintkezés Magyarország határain belül, a magyarországi szabályokhoz alkalmazkodva történik. Megszűnik a távolságtartás lehetősége, a saját szabályok szerinti értelmezés esélye.

¹⁶ Globalizáció és nemzetépítés: Bíró A. Zoltán – A romániai magyar kisebbség Magyarországgal kapcsolatának alakulása c. tanulmánya alapján. 279–289.

A két kapcsolattípus egymás mellett él és alakítja a határon túli magyarság Magyarország-képét, de egyidejűleg nem érvényesíthető, kizárják egymást, hiszen alkalmazásuk gyökeres szempont- és pozícióváltást igényel.

A kétféle találkozási forma kétféle képet alakított ki. Az egyik, a legtöbb *szinekdochés* találkozás következtében létrejött elképzelés nyilvános képként definiálható, a közéletben társadalmilag elfogadott ábrázolás, ezt „illik” említeni. Eszerint Magyarország fejlettebb, modernebb, mint „mi”, már szinte a Nyugatnak számít, és ez a kép tovább erősíti az elhatárolódást, a „mi–ők” felfogást. A *szinekdochés* találkozások másik, kisebb csoportja és a *pragmatikus* kapcsolatok egy „rejtett” Magyarország-kép létrejöttét eredményezték, melyről csak bizalmas körben beszéltek, a sajtóban és a közéletben nem került említésre. Ennek kulcsmondata: „a magyarországi világ nem nekünk való”, mellyel a távolságot, az eltérést, az elhatároltságot fogalmazzák meg.

A kétfajta találkozási típus és az azok alapján kialakított képek végül egy magatartáshoz vezetnek. Ennek lényege, hogy a kisebbségi világot kell erősíteni, fejleszteni, lehetőleg magyarországi segítséggel. A feltételezést látszik alátámasztani a jelentéktelen számú áttelepülés, illetve az, hogy a felmérésünk során megkérdezettek körében ritka volt az áttelepülési szándék, az egyik leggyakoribb indokként pedig a „harc” feladását említették meg.

A határon túli magyar társadalom és kultúra

A kettős elhatárolódás ténye a határon túli magyarság körében saját szerves, autonóm közösségek, saját társadalmak kialakulásához vezet. Megszerveződik saját elitjük, érdekképviselőik.

A határon túli magyar kultúra sajátos vonásai

Egyre inkább elkülönülő kultúrájukban dominálnak az egyes határon túli közösségek jellemzői: például egyes ünnepek és hagyományok hangsúlyozottabbak, míg mások háttérbe szorulnak, jellemző a népszokások továbbélése, sajátos szokások, kulturális vonások erősítése.

A kettős tudat (magyar és „külföldi”) a magyar és a saját, helybéli elemekkel ötvözött kultúra elegyét eredményezi, pl. kétnyelvűség.

A kisebbségben élő magyar közösségeknél elsődleges fontosságú a helyi tudat, a lokális kötődés, amely egy autentikus, sajátos kulturális töltéssel jár. „Lokális tudásként” – ahogyan Szarka László ezt cikkében kiemeli¹⁷ – a legfontosabb a magyar nyelv, a helyi magyar nyelvhasználat a maga akcentusával, esetleges kétnyelvűségével, különlegességével. Gyakori az államnemzet anyanyelvi szavainak átvétele, integrálása (például felvidéki rágógumi – „zsuvi”), a többségi nyelv erőteljes hatása a magyar nyelvhasználatra. Mindezekkel a sajátosságokkal egy olyan lokális, régióként eltérő és beazonosítható nyelvhasználat alakul ki, mely egyértelműen jellemzi az adott magyar közeget.

Különösen erős összefogó szerepe van az ünnepeknek, megfigyelhető a helyi hagyományok megerősödése, a tradíciók ápolása. A kisebb falvakban, településeken hangsúlyos szerephez jutnak az adott terület népszokásai, a búcsúk, a vásárok. Felmérések alapján igazolható, hogy kisebbségi létben a vallás intenzitása megnő, a közösségi állapot, a valahová tartozás tudatának erősítőjeként elősegíti a népcsoport kohézióját, kitartásra és optimizmusra buzdít. Ugyancsak fontos motívumok a térbeli szimbolikus elemek (akár egy címer vagy egy táblás határkijelölő), melyek hozzájárulnak a szubjektív biztonságérzet megerősödéséhez, a térmegjelöléshez. Az emlékhelyek, múzeumok, temetők a történelmi tudat megjelenítői, a magyar kulturális összetartozás átélését segítik elő, melyekben a határon túli magyar területek igencsak gazdagok, gondoljunk csak például a házsongárdi temetőre, az erdélyi székelykapukra vagy a kassai dómra. Ezek mellett azonban olyan jelek, formák határozzák meg mindennapjaikat, melyek szintén a térkijelölés, a szubjektív biztonságérzet fontos támpillérei, amiktől sajátjuknak érzik a területet, például faragások, határkövek. A helyi ismereteket bővítik azok a motívumok is, melyek kizárólagosan egy kisközösségre jellemzők: a dallamok, öltözködési szokások, hímzések. Mindezek az elemek személyesek, olyan szimbolikus értékkel bírnak, ami belső tartalommal tölti meg az együvé tartozást.

¹⁷ Kisebbségkutatás: Szarka László – Kisebbségi léthelyzetek térben és időben c. tanulmánya alapján. 234–237.

Ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy van önálló erdélyi, felvidéki stb. magyar kultúra: századok alatt a történelmi hányattatásban minden területen kialakultak sajátos (Erdélyben például ún. *transzilván*) vonásai, ezek azonban soha nem tették önállóvá, egészen mássá a lokális változatokat az összmagyar kultúrán belül. Így például a *transzilvanizmus* (az erdélyi magyar kultúra önállóságát hirdető irányzat) „a provincia sajátosságainak túlhangsúlyozása”¹⁸. A magyar kultúra egységét valló nézetek alátámasztását az a tény is jelenti, hogy a határon túli magyar írók műveit – bár nem Magyarországon születtek – a magyar irodalom részének tekintjük.

A. Gergely András¹⁹ a határon túli magyarság tekintetében kiemeli az identitás kontinuitásának fontosságát – ami kevésbé tűnik jelentősnek és egyértelműnek számunkra, akik mindennap magyar környezetben élünk, s természetesnek vesszük a magyar kultúra, a magyar tradíciók közelségét, és magyarságunkat nem kell bizonygatnunk, a határok térben, történelmünk időben, hagyományaink, nyelvünk, nemzeti nagyjaink mentálisan összefognak, és ezt folyamatosan tapasztaljuk, érezzük. Az identitás folytonosságának tudata viszont alapvető az elszakadt magyarságnak, hiszen ez a kulturális nemzet alapvető pillére.

Kisebbségi létben élő közösségeknél általánosan megfigyelhető a vallás intenzitásának erősödése (az elszakadt magyarság átlagosan kevesebb, mint 5%-a nincs megkeresztelve),²⁰ a felekezetek izmosodása, melyek a közösség integritását segítik elő. Ápolják a klasszikus értékeket, szorosabbra fűzik az emberi kapcsolatrendszereket, valamint a társas élet színtereiként is szolgálnak. A határon túli magyarok körében is ez tapasztalható: nemcsak a magyarországiaknál mutatkoznak vallásosabbnak, de területi koncentrációk szerint is vannak bizonyos különbségek, ugyanis szórványhelyzetben a vallásos emberek aránya és a vallásosság mértéke is jelentősen növekedett (például a vajdasági magyarság 94%-a vallásos).²¹ A hívők körében jellemzőbb az optimis-

¹⁸ Fejér Gyula: Mi magyarul vagyunk emberek – Beszélgetés Sütő András erdélyi íróval. 145.

¹⁹ Kisebbségkutatás: A. Gergely András – A totális társadalmi tények mint térhasználati és identitásmódok c. tanulmánya. 247.

²⁰ Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. 128.

²¹ Kisebbségkutatás: Gereben Ferenc – A vajdasági magyarok nemzeti és nyelvi identitása. 452.

ta látásmód, az értékek igenlése és ápolása, a markánsabb önkép és a magyar hagyományok megőrzésének szándéka, míg a nem vallásosoknál jelentősebb mértéket öltött a negatív értékítélet.²² Feltűnő, hogy a vallásosság mértéke a környező országok magyarságához viszonyítva Magyarországon a legalacsonyabb, az emberek a többi régióhoz képest itt a legkevésbé optimisták. Az egyházak sokszor feladatuknak tekintik a közösség és a társas élet megszervezését, ünnepségek lebonyolítását és a növekvő szereppel rendelkező határon túli egyházi iskolák működtetését.

A magyar identitás megőrzésének egyik legjobban hangsúlyozott formája, az öntudat egyik legerőteljesebb eleme nemzeti ünnepeink szimbolikájában rejlik. Az ünnep a történelem eseményeit idézi, a magyar hagyományokra támaszkodik, miközben az ünneplés módjával a tradicionális magyar jelek, szimbólumok kerülnek előtérbe. Összefogja a közösséget, erősíti az identitást, a kulturális kontinuitás tudatát.

Kérdőíveink alapján igazolható, hogy míg március 15-e és augusztus 20-a nagyszabású megemlékezéssel jár, addig október 23-át kevésbé tartják fontosnak megünnepelni. Mikor a megemlékezés módjáról érdeklődtünk, többen vallották, hogy kokárdát tűznek, ellátogatnak az emlékhelyekhez, nagyobb városokba, nemritkán Magyarországra utaznak, ünnepi tévéműsort néznek, esetleg családon belül is elbeszélgetnek. Sok esetben nemcsak a magyar nemzeti ünnepek értéke, de a helyi, a településekhez köthető megemlékezések (búcsúk, vásárok), illetve a nemzetközi emléknapok (halottak napja, húsvét) jelentősége is megnő, kohéziós szerepe meghatározóvá válik. Különösen a falvakban, illetve kistelepüléseken fektetnek nagy hangsúlyt a magyar tradíciók, népszokások ápolására, a hagyományörzésre.

A nemzeti ünnepekkel összhangban a magyar történelmi tudatnak is jelentős szerepe van a kultúrnemzet képének, összetartozásának tudatosításában, annál is inkább, mivel az elszakított magyar területeken jelentős történelmi események játszódtak le, s a határon túli kisebbség szülőföldjéhez jeles dátumokat kapcsolhat. A pozitív történelmi események közé leggyakrabban 1848-at, 1956-ot, 1989-et, a honfoglalást és az államalapítást sorolták, a kiemelkedő személyiségek közül a leg-

²² Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*. 132.

többen Széchenyi Istvánt, Kossuth Lajost, Mátyás királyt, Szent Istvánt és Petőfi Sándort említették. Az azonos válaszok mellett régióként a helyi események, meghatározó történelmi alakok is dominánsak, például Kárpátalján a kuruc múlt, Erdélyben Hunyadi Mátyás. A negatív történelmi személyiségek sora híven tükrözi az agresszióval való szembenállást, a diktatúrák és az elnyomás elutasítását.

A legtöbb kisebbségi közösség Trianont állítja az élre, ezt követik a XX. század nagy háborúi, majd a regionális sebek: Szlovákiában a kassai kormányprogram, Kárpátalján a szovjet uralom, a Vajdaságban pedig az 1944-es bácskai vérengzés. Trianon mellett a másik összmagyar gyászszimbólum Mohács. A negatív történelmi személyek névsorában Hitler és Sztálin után az egyes országok fasiszta és kommunista vezetői vonulnak fel.²³

A történelmi események majdnem azonos megítélése a magyar nemzeti kisebbség körében a rokonszenv és az ellenszenv határátlépését mutatja, a közösségek egymás iránt érzett szolidaritását igazolja. A felmérésből kitűnik, hogy Közép-Európa magyar nemzetiségű polgárai a legfőbb pozitív és negatív tájékozódási pontjaikat, illetve a történelemtől alkotott képüket illetően feltűnően sok hasonló vonást mutatnak, így valóban léteznek olyan közös jellemzők, melyek a térség magyar etnikumában egyetemlegesen jelen vannak.

A határon túli magyar elit és szerepe

Ugyanakkor a határon túli magyar társadalmak vizsgálatából nem hagyhatjuk ki az elit szerepét és pozíciójának változását.

A felsőbb társadalmi rétegek az elszakadt magyar közösségek életében hagyományosan az érdekvéonyesítés és a kultúra ápolásának funkcióit vállalják magukra a kisebbségi magyarság vezetőiként.

Az utóbbi évtizedekben azonban megfigyelhető a határon túli társadalmak kétpólusúvá válása. A felsőoktatásban diplomát szerzett értelmiségi réteg az individuális boldogulás lehetőségeit keresve földrajzilag eltávolodik a kibocsátó magyar közösségtől, kényszerből és észrevétlenül elindul az asszimiláció útján. Egyéni fejlődésének felté-

²³ Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. 160–164.

telei a magyar kisebbség érdekeitől eltérő cél kitűzésére készítetik, és így válik az elit és az alacsonyabban képzett rétegek távolsága teljessé.

A határon túli elit másik egyedülálló vonása, hogy aránya a magyar közösségen belül elmarad mind a magyarországi, mind a befogadó ország átlagától, így például a Fórum Társadalomtudományi Intézet és a Márton Áron Szakkollégium által végzett felmérés alapján a felsőfokú végzettséggel rendelkező szlovákiai magyarok és a szlovák diplomások aránya saját nemzetbelijeik körében több mint 3% különbséget mutat.²⁴ Ugyanezen felmérés szerint az értelmiségiek kb. 50%-a kötelességének tekintette képességeinek megfelelően gazdagítani a közösségi életet, 29,5%-a gondolta úgy, hogy az értelmiség köteles példaképpül szolgálni környezete számára, további 18%-a a vezető szerep betöltését is a feladatok közé sorolta.

A fenti példa jól szemlélteti a kisebbségi elit általános értékrendjét, amelyben a közösségi dimenzió lényegesen nagyobb szerepet játszik, mint egy többségi nemzethez tartozó átlagértelmiséginél, aki a közösségorientáltságtól az individualizmusig terjedő tengely mentén fogalmazza meg hitvallását.

Az általunk elvégzett kutatás felsőfokú végzettséggel rendelkező válaszadóinál szintén megfigyelhetjük a közösség és a környezet iránti elkötelezettséget, hiszen a „Gondolt-e már a Magyarországra való áttelepülésre?” kérdésre adott válaszaik – egy híján (26 főből 25, azaz 96% válaszolt a következőhöz hasonló módon) – nemlegesek (az átlag 49,5%-kal szemben), indokként a szülőföldre való kötődés mellett a harc folytatásának és az elfogadható jogi és kulturális feltételek biztosításának szükségességét jelölve meg.

A magyar identitás megőrzését befolyásoló tényezők

A magyar identitás megőrzésének lehetőségeit az elszakadt magyarok közösségei és a befogadó országok közötti viszonyon kívül több is befolyásolja.

²⁴ Kisebbségkutatás: Lampl Zsuzsanna – Szociológiai helyzetkép a szlovákiai magyar nemzetiség identitásáról. 444.

Az anyaország megítélésének hatása a határon túli identitástudatra

Mint ahogyan az alábbi példából is kiderül, a kisebbségi közösségek és az anyaország közötti határ – egy más államhoz való tartozás mellett – gyakran döntő szerepet játszott az identitás megőrzésének módjában és fokában.

A burgenlandi magyarság a trianoni elszakítás után egyszer sem került vissza, ideiglenesen sem, Magyarországhoz. Míg a Vajdaságban a II. világháború idején magyar tannyelvű középiskolák létesültek, addig Ausztriában erre nem került sor. A kegyelemdőfést, a végső elzártságot a vasfüggöny jelentette, így a tényleges, fizikai kapcsolatok megszűnése már önmagában nehezítette a magyar kultúra életben tartását. Ehhez hozzájárult, hogy a vasfüggöny és a magyarországi kommunista rezsim közelsége miatt az ausztriai magyarokat is a „kommunistasággal” gyanúsítottak. Ezért maguk a magyar nemzetiségűek is jobbnak látták magyarságukat letagadni, gyermekeiket magyar nyelvre és kultúrára nem oktatni. Ugyan a vasfüggöny mára már megszűnt, Magyarország és a magyarság felvállalása mégsem lett vonzóbb az ausztriai magyarok számára: ma (is), gazdasága és civilizáltságának magasabb foka miatt a magyar kisebbség számára Ausztria nagyobb vonzerővel rendelkezik, mint az alacsonyabb életszínvonalat felmutató anyaország.²⁵

Ugyanakkor az 1989 előtti közel negyven évben nemcsak Ausztriában, hanem Jugoszláviában és Szlovákiában is jobban éltek a magyarok, mint Magyarországon, elszakadt honfitársaink mégis jobban kötődnek és ragaszkodnak identitásukhoz a burgenlandiaknál. A különbség egyrészt az elmúlt évtizedben a gazdasági és életszínvonalbeli eltérések kiegyenlítődésével, majd megfordulásával (és a délszláv háború etnikai konfliktusaival is), másrészt a burgenlandi magyar nyelvű oktatás szinte teljes hiányával magyarázható. Hiszen az anyanyelvi tanítás elmaradásával a fiatalok kevésbé fogékonyak a magyar hagyományokra, a magyar irodalom és történelem ismeretének hiánya folytán nem alakul ki kötődés az anyanemzet kultúrájához.

²⁵ Schlett István: Kisebbségnézőben – Beszélgetés dr. Galambos Ferencsel. 97–100.

A Vajdaság és a Felvidék számára tehát Magyarország – gazdaságilag és életszínvonal tekintetében „lenézten” – kulturálisan mindig is nagy vonzerőt jelentett, a nyelv, a kultúra továbbélését látják benne, kulturális és történelmi közösséget éreznek vele (például a közös szocialista múlt miatt is).

A magyarság egy részének a határok túloldalára való kerülése máshol is befolyásolta az identitás felvállalását. Kárpátalján a II. világháború befejezése után a magyarság felvállalása egyenes utat jelentett a Gulágra, hiszen az elszakadt, majd egy kis időre Magyarországhoz újra visszakerült terület magyar anyanyelvű lakosságát az anyaországgal, az anyaország háborús állásfoglalásával azonosították. Életük mentése érdekében sokan nem vallották be magyarságukat, így gyermekeik – magát nem magyarnak vallott szüleik miatt – sem teheték ezt.

Identitás és társadalmi mobilitás

Az identitás megőrzésének és ápolásának fokára továbbá – a szakirodalom szerint is – hatással van a társadalmi, vertikális irányú mobilitással összekapcsolódó horizontális, földrajzi mobilitás.

A hátrányos anyagi helyzetből a legjobb kitörési lehetőséget még mindig a felsőoktatás és egy szakma megszerzése jelenti, szemben a földműveléssel és a kétkézi munkával. A befogadó állam átlagánál általánosan kisebb arányú felsőfokú végzettségűeket felmutató határon túli magyar társadalmaknak legtöbbször nincs lehetőségük az anyanyelvű felsőoktatásra, így a fiatalok diplomájukat az ország hivatalos nyelvén szerzik. A Romániában végzetek nagy százalékát szülőhelyüktől távoli munkahelyekre irányították,²⁶ ahol a közösség megtartó ereje nélkül nehezebbé válik az anyanyelvű kultúra ápolása, ráadásul a diplomásokat kibocsátó magyar közösség is tovább aprózódik, fogyatkozik. Ausztriában a nyugati tartományok a burgenlandinál nagyobb fokú ipari fejlettségük miatt felszívják a magyar képzett munkaerőt, így a felsőfokú végzettség megszerzése általában egyet jelent a magyar közösségből való kiszakadással.²⁷

²⁶ A romániai magyarság története. 60.

²⁷ Schlett István: Kisebbségnevezőben – Beszélgetés dr. Galambos Ferencsel. 99–100.

Aki viszont magyarul szeretne diplomát szerezni, kénytelen magyarországi felsőoktatási intézménybe jelentkezni, ami tartós, többéves magyarországi tartózkodást jelent. A képzettség megszerzése után az első munkahelyen való elhelyezkedéssel csökkennek annak esélyei, hogy a fiatal visszatérjen szülőföldjére, hiszen Magyarországon általában jobb az elhelyezkedési lehetőségek, ráadásul magyarságuk miatt sem kerülhetnek hátrányos helyzetbe, mint esetleg szülőföldjükön.

A régebben diplomát szerettek körében is magas azoknak az aránya, akik a jobb lehetőségek reményében a Magyarországra való áttelepülés mellett döntenek. Az elit kiáramlása jelentős probléma a határon túli magyarságnál, hiszen a közösségek élén megfogyatkoznak a vezetők, gyengül az érdekképviselet. A határon túli értelmiség magyarországi szívélyes fogadtatása így egyre nehezebb helyzetbe hozza a lakhelyükön maradt, gyakran alacsonyabb fokú végzettséggel rendelkező vagy nehezebb helyzetben lévő, pártfogásra, vezetésre szoruló magyarságot. Így például Kárpátaljáról számos orvos és tanár érkezik hazánkba.²⁸

A diszkrimináció hatása az önazonosságtudat megőrzésére

A magyarságtudat megőrzése és az érdekérvényesítés egyetlen határon túli magyar csoport számára sem egyszerű, ám ennek területenként különböző okait találtuk. Röviden összefoglalva: a sok üldöztetés és a diszkrimináció, de a viszonylagos tolerancia is ebbe az irányba hat.

A romániai, szlovákiai és vajdasági magyarság küzdelmei az autonómiáért, az anyanyelvi oktatás lehetőségéért, kultúrájának és hagyományainak szabad ápolásáért és a befogadó állam asszimilációs törekvései ellen a közösségi összefogást, az együvé tartozás érzését erősítették, hiszen a közös sors mindig is integráló erővel hat az emberi közösségekre.

Ezzel szemben az ausztriai és ukrajnai magyarság viszonylagos nemzeti háborítatlansága okán a magyar kultúra identitásjelző szerepe és funkciói relatíve háttérbe szorultak, és a magyarok figyelme a mindennapi megélhetési gondok felé fordult. Így Ukrajnában a kárpátaljai autonómia megvalósulása (a vajdasági autonómiától eltérő módon), a

²⁸ Fejér Gyula: Mi magyarul vagyunk emberek. 13-14.

magyar nyelvű oktatás lehetősége már felsőfokon is, és a viszonylag zökkenőmentes parlamenti érdekérvényesítés (szintén eltérően a romániai, szerbiai és szlovákiai magyarság helyzetétől) a magyar lakosság zömének szemében a biztonságot és a kevesebb erőfeszítés szükségességét jelentette. Ausztriában pedig „egy kis üldözés jót tett volna, fölrázná a kisebbséget”.²⁹ Itt a magyar identitástudat már szinte elveszett, inkább *magyarul beszélő osztrákoknak* vagy „*idevalósinak*”, „*örinek*” tartják magukat.

Az identitástudat az egyes régiókban élő magyarság körében meglepő módon nem ott a legerőteljesebb, ahol a magyarság abszolút kisebbségben (30% alatt), szinte szórványhelyzetben él. Tapasztalatok szerint a 30–70%-os közties állapotban élő magyarok hajlamosabbak az asszimilációra, mint a 30% alatti abszolút kisebbségben élők, akik a nehézségek ellenére küzdelem árán is felvállalják és ápolják kultúrájukat, illetve összefognak, és kitartóan ragaszkodnak hozzá. A nyomás ellenére a feladatokra koncentrálnak és – a más, általánosan is megfigyelhető kisebbségi csoportok mintájára – önazonosságukat megerősítik, és támogatják egymást. A dominánsan többségi magyar tömbök-nél pedig a többségi tudat segít a magyar kultúra áthagyományozásában.³⁰

Felmerül a kérdés: ilyen nagy nyomás mellett kisebbségi létben, gyakran jogfosztottan vagy hátráltatva, a bizonytalanság érzésével küszködve nem sérül-e az emberek önbecsülése, nem hanyatlik-e önbizalmuk, valamint a jövőt tekintve tudnak-e még bizakodni, derűsen, optimistán szemlélni a lehetőségeket, nem hajlamosak-e arra, hogy pesszimizmusba süllyedjenek? A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a gyakran fokozottan nehezített helyzetben lévő határon túli magyarság a nehéz életkörülmények ellenére optimistábban áll hozzá jövőbeni lehetőségeihez, mint a magyarországi magyarok. Az anyaország lakói körében pedig elharapózott a borúlátás, a sivár kilátástalanság. Úgy tűnik, hogy a kisközösségek összefogása, belső személyes kapcsolatrendszere biztosítja a túléléshez szükséges derűt, a mindennapjaikat értékessé tevő bizakodást. Több évtized alatt gondolkodásmódjukba beivódott a kitar-

²⁹ Schlett István: *Kisebbségnézőben – Beszélgetés dr. Galambos Ferencsel.* 99.

³⁰ Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség.* 80–81.

tás, a küzdés tudata, mellyel meg tudják őrizni magukat, személyes kapcsolataikat, az életbe vetett hitüket. A magyarországi magyaroknak – miután korlátlan lehetőségekkel rendelkeznek a hagyományok ápolására és a tradíciók megőrzésére – nem kell komoly erőfeszítéseket tenniük sem identitásuk megőrzésére, sem magyar mivoltuk tudatosítására. Ez azonban könnyen elvezet egyfajta elkényelmesedéshez, a magyar folklór elhanyagolásához. Míg Magyarország egyre inkább a Nyugat felé fordul, prosperáló gazdaságával az Európai Unióba igyekszik, egyre több hangsúlyt kell fektetni értékei megőrzésére is; ezt többen propagálják is, a hétköznapi ember viszont hajlamos erről megfeledkezni.

Társadalmi rétegződés és nemzeti identitás

Az önazonosságtudat megélése a társadalmi rétegek körében eltérő intenzitással jelentkezik. Megfigyelhető, hogy az alacsonyabban kvalifikált inaktívak, valamint a fiatalabbak kevesebb hangsúlyt fektetnek a tradíciók ápolására, a magyar kultúra megismerésére, míg az értelmiségiek és szellemi foglalkozásúak, középkorúak és az aktív rétegek fogékonyabbak a történelmi hagyományok és az irodalmi értékek koncentrálására.

Kutatásunk elemzése során megfigyeltük, hogy a diplomával rendelkező válaszadók az átlagosnál (25%) többször, vagy gyakran egyedülálló módon adtak meg Magyarországhoz, az összmagyar kultúrához kapcsolódó és érzelmi töltést hordozó fogalmakat a *Mi jut eszébe arról a szóról, hogy „haza”?* kérdésnél. Így a magyar Himnuszt vagy Szózatot, Magyarországot és a hazaszeretet említők szinte kivétel nélkül felsőfokú végzettséggel rendelkeznek. Az átlagosnál ugyancsak többször vallották hazájuknak Magyarországot vagy valamely régiót (Erdély, Dél-Szlovákia, Kárpát-medence). A válaszadók túlnyomó többsége (81%) a kérdésnél szülőföldjére asszociált.

A kérdésre adott válaszokból:

„Hazádnak rendületlenül légy híve...” (Ebedi tanárnő leveléből.)

„Nekem a magyar Himnuszra dobban meg a szívem – azt hiszem, ezzel mindent elmondtam.” (A fent idézett muzslai tanárnő kérdőívéből.)

Érdekes párhuzam fedezhető fel a nemzeti identitás megőrzése és a jövőkép megítélését illetően a társadalmi rétegek körében. Ugyanúgy, mint ahogyan a magyar önazonosság megőrzésében is, a magasan kva-

lifikált, szellemi foglalkozásúak, az értelmiségiek pozitívabb jövőképpel rendelkeznek, míg a kevésbé kvalifikált, fizikai dolgozók, valamint az inaktívak hajlamosabbak a perspektíva nélküli jövőmegítélésre.

Sőt, a magyarság területi megoszlása is erősen befolyásolja a nemzeti önkép alakulását: míg a tömbökbe tömörülő, messze többségi magyarság egymást erősítve, a szórványhelyzetben élők a belső ellenállás, az elszánt szembeszegülés erejével optimizmusra hajlott. Viszont a közbülső kategóriák könnyebben álltak a bizonytalanság felerősödésével járó csüggedés, a hitehagyott életérzés mellé, így a nemzeti identitás mérsékelt ápolását gyakorolják. Azok a rétegek, csoportok pedig, akik aktívan felvállalják identitásukat, és annak megőrzéséért jelentős lépéseket tesznek, pozitívan ítélik meg lehetőségeiket, jövőjüket, és ebből következően nyitottabbak az ismeretekre, és ezáltal toleránsabbak. Közösségi léthelyzetben, biztos pontokkal életükben, a kultúra és identitás olyan belső értéktartalmat ad, ami magabiztossággal, nyitottsággal jár, és ismeretek megszerzésére ösztönöz.

A magyar azonosságtudat elutasítása ugyanakkor nem teremt kedvezőbb léthelyzetet, sőt, egyfajta kilátástalanságot, passzivitást eredményez. Hozzájárul a létbizonytalanság érzésének felerősödéséhez, ami intoleranciához, negatív látásmódhoz, a szellemi értékekre kevésbé nyitott, bezárkózó, öntörvényesítő magatartásformához vezet, ahol egyre nagyobb problémát jelent a másik elfogadása, az őszinte kapcsolatok kiépítése és megélése.³¹

A kérdőívről

A kérdésekre adott válaszok olvasása során egy közvetlenebb képet kaphattunk a határon túli magyarságról. A kérdőívek végére írt megjegyzések és jókívánások, illetve az azóta érkezett néhány levél sokkal életközeli és személyesebb élménnyé tették a dolgozatírást, mint ha csupán a szakirodalomból készültünk volna fel.

A felmérés számos példával szolgált az elszakadt magyarság Magyarországhoz való kötődésére: a válaszadók körülbelül 90%-a legalább évente egy-két alkalommal eljön, a határ közvetlen szomszédságában lakók pedig akár minden hétvégén.

³¹ Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség* c. könyve alapján. 120–130.

A magyar kultúra ápolására főleg a magyar nyelvű színház (Szlovákiában a Magyar Területi Színház) és olvasás révén van lehetőség: az előbbi a válaszadók 63%-a jelölte meg, az utóbbi tevékenységhez valamilyen módon kapcsolódó fogalmat szinte mindenki megjelölt.

Az asszimilációval szembeni ellenállást a magyar nyelv privát szférában való használata biztosítja: a megkérdezettek mindannyian anyanyelvükön beszélnek otthonukban.

A magyar nyelv hivatalos helyeken való használatát illetően várokozásaink borulátóbbaknak bizonyultak a ténylegesnél, hiszen a válaszadók csupán negyede kénytelen mindenféleképpen a többségi nemzet nyelvét használni hivatalos ügyeinek intézése során.

A hátrányos megkülönböztetést érintő kérdéseinkre adott válaszok – sajnos – igazolták előzetes feltevéseinket: a határon túli magyarság többsége rendelkezik ilyen tapasztalatokkal, az Erdélyből érkezett kérdőívek valamivel nagyobb arányú diszkriminációról számolnak be (a válaszadók 62%-a), mint a felvidéki felmérés (46%).

Az igazán váratlan eredményt azonban az erdélyi magyarság magyarországi tapasztalatai jelentették – 53%-ának volt már része negatív élményben Magyarországon.

Az identitásra irányuló kérdésekre érkezett válaszok tükrözik a határon túli magyarság ragaszkodását szülőföldjéhez, ezzel együtt érezhető a szimpátia Magyarország iránt is. A megkérdezettek 90%-ában kelt negatív érzéseket a „határ” szó.

Végszó

A határon túli magyarság bizonytalanságát, önmeghatározási nehézségeit a Magyarországról alkotott ellentmondásos kép javulása, egyértelműbben pozitívabbá válása enyhíthetné. Ennek érdekében Magyarország erős európai pozíciója, belső szilárdsága, gazdasági prosperitása, még inkább demokratizálódó politikai rendszere és javuló külkapcsolatai kívánatosak. Ezek a tényezők az elszakadt magyarság tudatában, önértékelésében gyökeres változásokat eredményezhetnének, az asszimilációnak való nagyobb ellenálláshoz és a magyar régiók fejlődéséhez, fejlesztéséhez vezetnének.

Az anyaország ezzel tudná a legjobban segíteni más államok területén élő honfitársait.

FÜGGELÉK

KÉRDŐÍV

Adatok: férfi nő:
iskolai végzettsége:
foglalkozása:
lakhelye (város, falu neve):

Mi jut eszébe arról a szóról, hogy „határ”?

Milyen gyakran jár Magyarországon?

Milyen nyelven beszél otthon?
 munkahelyén?
 hivatalos helyen?

Hogyan ünnepli a szlovák és a magyar nemzeti ünnepeket?
 július 5-ét március 15-ét
 augusztus 29-ét augusztus 20-át
 március 28–31-ét október 23-át

Részt vesz a közös ünnepségeken?

Nézi az ünnepi televízió-műsort?

Utazott már el nagyobb városba nagyobb ünnepségre?

Elbeszélgetnek családon belül az ünnepről?

Egyéb:

Milyen lehetőségei vannak a magyar kultúra ápolására? (könyvek, könyvtár, színházak stb.)

Gondolt-e az áttelepülésre (Magyarországra)? Miért? Miért nem?
Ha gyermekei át szeretnének települni, támogatná-e őket?

Érte-e hátrányos megkülönböztetés magyarsága miatt a befogadó országban? (Mikor? Kinek a részéről? Milyen módon?)

Érte-e hátrányos megkülönböztetés külföldi állampolgársága miatt Magyarországon? (Mikor? Kinek a részéről? Milyen módon?)

Érte-e hátrányos megkülönböztetés tanulmányai, illetve pályaválasztása során?

Kiváltotta a magyarigazolványt és látta-e ennek előnyét?

Mit vár az EU-csatlakozástól: javulnak vagy romlanak a kisebbségben élő magyarok lehetőségei

- a továbbtanulás,
- a munkahelyi elhelyezkedés,
- a magyar kultúra megőrzése szempontjából?

Mi jut eszébe arról a szóról, hogy „haza”?

Van valamilyen egyéb hozzáfűznivalója, véleménye, amelyet szívesen megosztana velünk?

Segítségét előre is köszönöm:
Vojcek Eszter

Irodalomjegyzék

- Fejér Gyula: Mi magyarul vagyunk emberek; Hírnök Kiadó, 1989
A romániai magyarság története; Magyarságkutató Intézet, 1990
Schlett István: Kisebbségnézőben; Kossuth Könyvkiadó, 1993
Csáky Pál: Magyarként Szlovákiában; Szlovákiai magyar füzetek, Pannónia Könyvkiadó, 1994
Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség; 1999
Globalizáció és nemzetépítés; Teleki László Alapítvány, 1999
A határon túli magyarság helyzete; Auktor Könyvkiadó, 2000
A Kárpát-medencei kisebbségi kérdés a harmadik évezred küszöbén; Salgótarján, 2001
Kárpát-medencei önismeret; Kisebbségkutatás Könyvek, Lucidus Kiadó, 2001
A kisebbségek helyzete Közép-Kelet-Európában és Magyarországon, 2002
Kisebbségkutatás: Bárdi Nándor – Törésvonalak a határon túli magyarság politikájában 1989–1998 című tanulmánya alapján. 2002/6, 294–319.

Rácz Zoltán

Oktatáspolitikai és nemzeti jövő

Nem is olyan régen, a szocializmus építése időszakában az értelmiség egy megtűrt és nem kedvelt „réteg” volt. Az akkori kornak ez volt egyik súlyos következményekkel járó ideológiai-politikai hitvallása, gyakorlata, tévedése.

Ma már tudjuk, hogy a világot emberi tudás, a képességek, az akarat vitte és viszi előre. Ma már tudjuk, hogy a társadalom „élcsapata”, valódi vezető ereje az értelmiség. Mindaz, amit elért az emberiség, a tudáson, az egyre bővülő tudáson alapul. A világ jelenlegi fejlődési trendjei: a globalizáció térnyerése, az információs társadalom kialakulása és a tudás alapú társadalom körvonalazódása szintén az emberi tudáson alapul. E folyamatokban az ember szerepe folyamatosan változott, jelentősége megnőtt.

Ma más módon termelünk, kereskedünk, szolgáltatunk, mint korábban. A folyamatokat nem materiális elemek határozzák meg, hanem az ész, a kreativitás, az információ. Ezek játszanak döntő szerepet az új értékek előállításában. Ez paradigmaváltást jelent a gazdaság minden területén, az igazgatásban, a vezetésben egyaránt. Ugyanakkor értékrendváltás megy végbe a társadalomban, melyben alapértékké a tudás válik. Ez a jövő útja. Állandó változás, folyamatos fejlődés, növekvő s egyben elavuló tudás. Éppen ezért az egyén, az intézmény, az ország számára egyaránt a legfontosabb stratégiai cél kell hogy legyen tudásbázisának folyamatos növelése, fejlesztése.

Az emberi erőforrás (EE) fejlesztése ebben a gyorsan változó, fejlődő világban kulcskérdéssé válik, illetve vált. Már nem csak oktatásról, képzésről, képesség/készségfejlesztéséről szól a történet, hanem jóval többről. Alkalmassá, mégpedig folyamatosan alkalmassá kell tenni embert és a szervezetet a mindenkori kihívásoknak, követelményeknek és a gyors változásoknak való megfelelésre.

Az EE fejlesztése egyszerre érdeke és célja kell legyen egyénnek, cégnek, országnak. A tudásbázis ugyanis versenyelőny. Vélhetően el-

jön az az idő, amikor a nemzetközi vezető indexek nem az olajár, a búzaár stb. körül forognak, hanem az lesz a vezető értékmérő, hogy egy adott intézmény, régió vagy ország milyen, mekkora tudásbázissal rendelkezik. Erre fel kell készülni.

Ezért kiemelt feladat:

- egyén és szervezet felkészítése a folyamatos változásra;
- képessé tétele az önfejlődésre;
- képessé tétele más, idegen kultúrák befogadására, és sajátja átadására;
- képessé tétele szemléletmód és gondolkodásmód változására és személyisége fejlesztése.

Mindezek eléréséhez a jelenlegi oktatási-képzési rendszer nem megfelelő. A rendszer számos elemből áll. Célok, tartalom, módszertan, eszközök, jogszabályi és intézményi keretek, pénzügyi lehetőségek, támogatások stb. Mindezek négy területen kiemelt jelentőségűek:

- egyetemi, főiskolai alapképzés,
- munkahelyi képzés,
- felnőttképzés,
- vezetőképzés.

Ebben a minket körülvevő új világban új típusú oktatási-képzési-fejlesztési rendszer szükséges, melynek kulcsszava a folyamatos alkalmazkodás. Ember és szervezet számára egyaránt.

A tét Magyarországnak a világban és ezen belül Európában elfoglalt helye a jelenben és a jövőben, valamint polgárainak jóléte, életminősége, szakmai-egzisztenciális-anyagi perspektívája és biztonsága, céljai teljesülésének lehetősége, boldogulása.

Az EE-fejlesztés kérésköre társadalmivá vált. Megértése, igénynyé válása létkérdés, melyet a politika és a kormányzás tud sikeresen elősegíteni.

A politika felelőssége kettős: egyrészt, hogy összhangot teremtsen a világ fejlődési trendjei és eseményei, valamint a társadalmi, gazdasági célok, igények és érdekek között, másrészt felkészítse a társadalmat a gyökeres változásokra. A kormány lehetősége, joga és kötelessége, hogy kialakítsa a politika megvalósításának valamennyi szükséges feltételét. Az EE-fejlesztés kérdéskörében a kormányzati feladatok sokrétűek:

- orientáció- és gondolkodásmód-váltás elősegítése a kommunikáció teljes eszköztárával;
- pénzforrás biztosítása;
- támogatási rendszerek kialakítása, működtetése;
- képzési formák és képzési módszerek fejlesztésének elősegítése;
- intézményrendszer- és eszközrendszer-fejlesztés;
- az egyetemi, főiskolai alapképzés rendszerének és tartalmának fejlesztése;
- a felnőttképzés súlyának jelentős növelése;
- a munkahelyi képzések elősegítése, ösztönzése;
- a vezetőképzés megoldása a teljes közsférában;
- mindezek megvalósulását segítő haladó reformok és újító változások kezdeményezése és/vagy felkarolása.

Az a kormányzati szlogen, hogy „élethosszig tartó tanulás”, nos ez a való világ. Mindenki számára. Az EE-fejlesztés közös ügyé vált, illetve válik, melyben egyénnek, családnak, intézménynek, társadalomnak, politikának és kormánynak külön-külön megvan a maga szerepe, feladata, felelőssége.

A kormány szerepe kiemelkedő jelentőségű ebben a folyamatban. Éppen ezért érthetetlen a kormány oktatáspolitikája, mely az oktatási rendszert kényszerpályára helyezi, és egyben elősegíti a tudásvonást a társadalomból. Ez pedig tudás-képesség-felkészültségbeli hiányt eredményez előbb-utóbb össztársadalmilag. Mindezt akkor, amikor Magyarországnak már csak egyetlen igazán jelentős nemzeti kincse van: az emberekben meglévő tudás, képességek, szorgalom. És mindezt akkor, amikor a világ jelenlegi fejlődési trendjeiben ezeké a főszerep! Tehát nem leszünk konkurencia ott és akkor, amikor és ahol lehetnének. Akkor pedig Európa perifériáján maradunk.

Jelenleg nagy bajok vannak a hazai EE-fejlesztés területén. A munkahelyi képzések rendszere kezdetleges. A felnőttképzésről – annak jelentőségéről – csak most kezdünk beszélni. Vezetőképzés nincs. Az egyetemi, főiskolai alapképzés pedig most kerül szétverésre. A felsőoktatási intézmények hosszú évek óta és növekvő mértékben pénzügyi/költségvetési hiánnyal küzdenek. Ez azt eredményezi, hogy nemcsak az egyébként a kor színvonalának megfelelő beruházások, fej-

lesztések maradnak el folyamatosan, hanem a működés is veszélyben forog. Az oktatók és a hallgatók infrastrukturális ellátottsága siralmas. Százezrek bocsátanak el oktatókat, miközben a hallgatói létszám folyamatosan emelkedik. Az oktatóktól elvárják, hogy pénz keressenek, vagyis vállalkozzanak, azaz koslassanak valami fizető munka után. Aztán pedig pályázzanak. Készítsék az egyik pályázatot a másik után, hátha a huszadikon majd lehet nyerni egy kis pénzt. Már ez a tény is megdöbbentő, ám ami ennek az eredménye, az az igazán szörnyű. Az oktatók erre az időt, mert egy nap csak 24 óra, az oktatásra való felkészülés idejéből, saját fejlesztésük idejéből, a kutatás idejéből, szabadidejükből vonják el! Tehát amiért vannak, hogy oktassanak, neveljenek, felkészítsenek, kutassanak, ez háttérbe szorul, mert pénzt kell keresni! Ennek aztán az az eredménye, hogy egyre fáradtabbak, fásultabbak, kedvetlenebbek lesznek, ami végső soron az oktatás színvonalának rohamos csökkenéséhez vezet. Annak az oktatásnak, amely méltán volt világhírű sok-sok éven át. A végső dőfést a bolognai egyezmény adja meg. Az az oktatási rendszer, ami évszázadon keresztül biztosította a legmagasabb színvonalú képzést, és adott kiválóságokat a Hazának és a Világnak, az most az EU-nak való megfelelés, az átjárhatóság és egyéb nagyszerű szövegek oltárán elvérzik. Néhány év, és a magyar felsőoktatás alásüllyed, színvonalalanná, értéktelenné válik.

Oktatáspolitikai és nemzeti jövő, e kettő nagyon szoros kapcsolatban áll. Ezért stratégiai kérdés az oktatásügy, és ezért lenne szükség a jelenlegi tendenciák gyökeres megváltoztatására.

Nagy és egyre növekvő az elmaradásunk az EE-fejlesztés területén. Ám egy más oktatáspolitikával, más szemléletmóddal, közös erővel ha sikerül fordulatot elérni, akkor megteremtődhet a felzárkózás lehetősége a fejlett világhoz. Ez szolgálná a köz javát! Valóra válnának Petőfi sorai:

„A magyar név megint szép lesz, méltó régi nagy híréhez”

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Almásy Sándor–Káli Tibor

Kárpátalja mezőgazdasága az ezredfordulón

Előszó

Kárpátalja mint földrajzi fogalom – addig a Felvidék északkeleti része – csak az első világháború után került a köztudatba, mint a Csehszlovákiához csatolt történelmi Magyarország Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyéinek jelentős része Podkarpatszka Rusz néven. Az 1938–1939. és az 1944. évek között ismét Magyarországhoz tartozott – Kárpátalja Főkormányzóság –, majd a második világháború után a szovjet–csehszlovák egyezmény alapján a Szovjetunióhoz csatolták. A Szovjetunió felbomlása után a függetlenné vált Ukrajna Kárpáton túli megyéje.

Kárpátalja mint földrajzi egység történelme folyamán sohasem tudta biztosítani lakosságának élelmiszerellátását saját mezőgazdasági termékek termeléséből. Míg a megye síkföldi régiója a Magyar Nagyalföld határon átnyúló része, és ott a mezőgazdasági termékek termelésének természeti feltételei adottak, addig a magas hegyi és részben az előhegyi régiók talaja és éghajlati viszonyai nem teszik lehetővé a hatékony termelést. Így a múltban elsősorban a magas hegyi régió ukrán/ruszin lakossága a megyén kívül bér munkában – a Magyar Nagyalföldön aratóbrigádokban –, kereste meg a család élelmiszerek hiányának jelentős részét, a második világháború után viszont jelentős volt a központi alapokból kiutalt élelmiszerek, elsősorban gabonafélék mennyisége (a „szűk keresztmetszet” a szántóterület hiánya, jelenleg egy lakosra számítva mindössze 0,15 hektár).

Függetlenül a nagyüzemi termelésre alkalmatlan természeti feltételektől, a szovjet éra 1940-es évek végi és 1950-es évek eleji kolhozosítása érintette mind az előhegyi, mind a magas hegyi régiókat is.

Azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ellentétben Ukrajna közép, déli és keleti régióitól, Kárpátalján még a szovjet érában is jelentős volt a kolhoztagok háztáji, és a lakosság egyéb kategóriáinak kisegítő gazdaságaiban termelt mezőgazdasági termékek mennyisége (az 1990. évben az elvben egyéni gazdaságokban termelték meg a növénytermesztési termékek 51,8%-át az állattenyésztési termékek 57,8%-át).

Az Ukrajna függetlenné válása utáni első időszakban nem következett be jelentős javulás a mezőgazdaság terén. Ellenkezőleg, a gazdasági krízishelyzetben jelentősen csökkent az állami gazdaságok és a kollektív mezőgazdasági vállalatokká névlegesen átszervezett kolhozok termelés – leépülő technológia, amit a háztáji és kisegítő gazdaságok termelésének emelkedése nem tudott ellensúlyozni. Meghatározóvá vált a takarmánygabona központi alapokból való kiutalásának – évi nagyságrendben 600-700 ezer tonna – megszűnése, ami elsősorban a nagyüzemi állattenyésztést érintette.

Ukrajna politikai vezetése – ez gyakorlatilag egyezett a magyar agrárpolitikával az 1990-es évek elején – a probléma megoldását az ukrán elnevezés szerint paraszti/farmer gazdálkodás széles körű elterjesztésében és támogatásában, látta, és csak az 1990-es évek közepe táján kapott hangot a nagyüzemi és az egyéni gazdálkodás egyenjogúságának elismerése. A nagyüzemi gazdálkodás terén gyökeres fordulatot hozott az 1999. decemberi államelnöki törvényerejű rendelet, amely felszámolta a mezőgazdaság szövetkezeti szektorát, és a kollektív mezőgazdasági vállalatokból a piacgazdaság követelményeinek megfelelő gazdasági szervezetek – korlátozott felelősségű társaságok, részvénytársaságok, magántulajdonban lévő mezőgazdasági üzemek – alakultak.

Kárpátalja vonatkozásában mind az 1999. évi december államelnöki rendelet előtti időszakban, mind azt követően, lényeges eltérés tapasztalható Ukrajna többi régióival szemben. Függetlenül az új típusú – a piacgazdaság követelményeinek megfelelő – gazdasági szervezetek térnyerésétől, Kárpátalján továbbra is az egyéni gazdaságok biztosítják a mezőgazdasági termékek termelésének döntő hányadát (a 2002. évben már a 93,7%-át). Ugyanakkor az egyéni gazdálkodás alacsony – egyes kivételektől eltekintve – hatékonysága még tovább nö-

velte Kárpátalja lakossága élelmiszer-ellátási problémáját. Így – mivel a központi alapokból származó mezőgazdasági termékek kiutalása megszűnt – feltételezhető egy, a határ menti régió agrárszférájának integrált fejlesztésén alapuló megoldás: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye potenciális agrárélelmiszer termékek exportalapjának Kárpátalja piacán történő elhelyezése.

Kárpátalja mezőgazdasága Ukrajna függetlensége éveiben

Ukrajna parlamentje – a Legfelsőbb Tanács 1990. július 16-i határozatával, tehát még a Szovjetunió létezése időszakában – deklarálta az ország szuverenitását. Az 1991. augusztus 19–20-án Moszkvában lezajlott hatalomátvételi kísérlet bukása után a Legfelsőbb Tanács 1991. augusztus 24-i ülésén elfogadta az „Ukrajna függetlenségének kikiáltása” okmányt, amit az 1991. december 1-jei országos népszavazáson a lakosság döntő többséggel támogatott. Az 1991. decemberi, a Szovjetunió szláv tagállamai vezetőinek Belovezsszkaja Puscsa jogilag is megszüntette a Szovjetuniót, és Ukrajna függetlensége reálissá vált.

Ukrajna függetlenségének kivívásában meghatározó szerepet játszott a népi demokratikus – esetenként radikális nacionalista, irányvonalat képviselő politikusok euforikus hangulatkeltése – a független Ukrajna rövid idő alatt eléri az iparilag fejlett országok gazdaságának színvonalát, Ukrajna fogja ellátni Európát agrárélelmiszer termékekkel – fogadtatásra talált a lakosság széles köreiben.

Az eredmény ismert. Az 1990-es évek első felében mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelés az előző évtized mutatóinak megközelítőleg a felére esett vissza. Az ipar vonatkozásában nem vették figyelembe a megszűnt Szovjetunió gazdaságának integráltságát és azt a tényezőt, hogy Ukrajna energiaigényes ipara az orosz kőolaj- és földgázszállításoktól függ. A mezőgazdaság esetében, bár Ukrajna területén van a világ csernozjom talajának jelentős része, viszont a hótakaró nélküli téli hónapok hőmérséklete mínusz 20–25°C, s az évenként megismétlődő aszálykárak is komoly kockázati tényezőt jelentenek.

Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni az utóbbi három-négy év javuló gazdasági mutatóit, elsősorban az ipari termelés területén. Ez ugyancsak jellemző volt a mezőgazdaságra is a 2003. évig, amikor a rendkívüli aszálykár miatt Ukrajna először gabonaimportra

kényszerült. Itt a már említett kockázati tényezőkön kívül minden kétségen kívül szerepet játszott a mezőgazdaság leépülő technikai – technológiai bázisa (a kiöregedő és fel nem újított géppark, a kemizálás kritikán aluli szintje), ami nagyrészen a kinyílt „agrárrollóra” vezethető vissza.

Ukrajna mezőgazdaságának általános helyzete nem teljes mértékben volt jellemző Kárpátaljára, ami a megye természeti körülményeivel magyarázható.

A mezőgazdasági termelés természeti feltételei Kárpátalján

A bevezető részben már történt arra utalás, hogy Kárpátalja összesen 12,8 ezer km² területe három, viszonylag jól elkülöníthető régióra – síkfold, előhegyi régió, magas hegyi régió – oszlik. Itt azonban ki kell emelni, hogy míg a síkfoldi régió Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyszőlős járásainak (Ukrajnában megmaradt az egyes megyék járásai adminisztratív szervezete) meghatározó része – 80-85%-a –, és a magas hegyi régióhoz tartozó Nagyberezna, Voloc, Mizshirja (Ökörmező) és Rahó járások elkülöníthetők, addig az előhegyi járásokat már egyes esetekben a statisztika adatbázisa alapján nem lehet elkülöníteni a magas hegyi régiótól (így a Técső járás a Tisza felső folyásától a Kárpátok hegygerincéig terjed). Emiatt a mezőgazdaság természeti feltételeinek taglalásánál még elkülöníthetők a magas és előhegyi járások, a termelés eredményeinek elemzésénél már csak a síkfoldi, illetve az az elő- és magas hegyi csoportosítást lehet alkalmazni.

A Kárpátok magas hegyi régiójában a legeltető juhászat mellett gyakorlatilag csak a burgonyatermesztésre van lehetőség, és a kalászosok közül a zab érik be. Részben kivételt képeznek a hegység mészkő- és homokkővonulatai közötti folyómedrek – többek között a Mizshirja járásban a Kelet-Nyugat irányú Rika, valamint a Nagyberezna, Voloc, és Rahó járásokban az Észak-Dél irányú Ung, Latorca, Nagyág, Tarac, Tisza folyók partjain elterülő földek. Ebben a vonatkozásban jellemző adat, hogy míg Kárpátalja 2002. évi összesen 261 ezer tonna gabonatermeléséből az említett négy magas hegyi járás részaránya 1,4 ezer tonna, mindössze 0,5%, addig a burgonya termésmennyisége esetében – 534 ezer, illetve 89 ezer tonna ez a mutató már 16,7%.

Mint már említve volt, a szovjet érában az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején a nagyüzemi termelésre alkalmatlan magas hegyi régió gazdálkodói sem kerültek el a „kolhozosítást”. Ez elsősorban az állattenyésztés terén járt negatív következményekkel. Az elvben extenzív kárpáti borzderes szarvasmarhafajtának a kolhozok telepeire történt „összpontosítása” nem tette lehetővé a legeltetésen alapuló szarvasmarhatartást. Itt azonban ki kell térni egy érdekes momentumra. A Kárpátaljai Agráripari Kutatóintézetben a Szocialista Világrendszer Közgazdasági Kutatóintézetének, Moszkva által koordinált kutatásai a közép-európai szocialista országok agrárszférájának elemzésének kutatómunka feltárta a magyar mezőgazdasági modell egyik alapjának – a nagyüzemek által integrált kistermelésnek a hatékonyságát és alkalmazásának lehetőségét Kárpátalja síkföldi régiójában. Kísérlet történt a kolhoztelepek hízóborjainak kihelyezésére Mizshirja járás két kolhoza – Kirov és Radjanszka Zakarpatja – részéről a falusi települések egyes házáinak istállóiba, biztosítva a hizlalást vállaló tulajdonost takarmánnyal. Az eredmény rendkívül kedvező volt – a napi súlygyarapodás 500-600 grammot ért el. Lényegesen többet, mint a kolhoz állattenyésztési telepén, így bizonyítást nyert, hogy a magas hegyi járásokban a szarvasmarhatartást elsősorban az egyéni gazdaságokban célszerű összpontosítani (a kolhozok tulajdonában lévő borjúk tartására a szerződött feleknek széna betakarítására és legeltetésre a közös gazdaság területe biztosított).

Összetettebbek a termelés természeti feltételei az előhegyi régió járásaiban. Az egyes járások szántóterületén mind a kalászos gabonafélék, mind a szemeskukorica, valamint a vetett takarmánynövények termelésére is van lehetőség (természetesen kételyeket ébreszt a szovjet érában az egyes „munkahősök” teljesítménye – az előhegyi ilosvai járásban a 10-11 t/ha szemeskukorica termés hozam realitása). Ugyanakkor az előhegyi régió nagy részben a Kárpátok vulkanikus vonulata lehetővé teszi a gyümölcs – alma, körte, bogyósok – termelését. A 2001. év adatai szerint Kárpátalja öt előhegyi járásában – Perecseny, Ilosva, Szolyva, Huszt és az idesorolt Técső – termelték meg a megye összes gyümölcs mennyiségének – 78,4 ezer tonna –, 65,8%-át, 51,6 ezer tonnát. Az előhegyi régió alacsonyabban fekvő részein már lehe-

tóság van az újonnan alakult gazdasági szervezetekben a nagyüzemi technológiára alapuló hatékony áruterelésre.

Külön fejezetet érdemel Kárpátalja négy síkfüldi – jelentős részben magyarok lakta – járásának a helyzetelemzése a mezőgazdasági termelés természeti feltételeit illetően. Míg a magas hegyi régióban a növények vegetációs időszakában a középhőmérséklet nem haladja meg a 10 °C-t, ugyanez a mutató az előhegyi régióban 16-18 °C, addig a síkfüldi járásokban már a Magyar Nagyalföld kontinentális klímája érvényesül. A szántóföldi növénytermesztésben gyakorlatilag nincs akadálya a magas hőigényű kultúrák – így például a dohány – termelésének, és a szemnek betakarított kukorica esetében is lehetőség van a közép-hosszú érésű hibridek vetésének.

A szántóföldi gabonatermelés vonatkozásában – erre történt utalás mint Kárpátalja mezőgazdaságának „szűk keresztmetszete”, a szántóföld hiánya – az esetenként kiemelkedő termésátlagok nem kompenzálják a terület hiányát. A lehetőségek esetében feltétlenül meg kell említeni a Kárpátaljai Agráripari Kutatóintézet által kezdeményezett, majd az Összszövetségi Mezőgazdasági Kutatóintézet Moszkva által támogatott kutatását, az iparszerű termelési rendszereknek a volt Szovjetunió egész területén való elterjesztéséről (ebben az esetben is a Kárpátaljai Agráripari Kutatóintézetben a magyar mezőgazdasági modell hatékonyságának az elemzése volt az iparszerű termelési rendszerek alkalmazásának alapjai).

A Kárpátaljai Agráripari Kutatóintézet tangazdasága volt a gesztora a Szovjetunióban elsőként létrehozott gabonatermelési rendszernek. Az eredményt illetően elég kiemelni, hogy Kárpátalja síkfüldi járásai-ban a rendszer tangazdaságaiban 15 ezer hektáron termesztett őszi kalászos gabonafélék – búza, árpa – termésátlaga az 1988–1989. években 5 t/ha felett volt, és egyes gazdaságokban elérte a világszínvonalat megközelítő 7 t/ha gabonahozamot. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a Kárpátaljai Gabonatermesztési Rendszer technológiája a volt Szovjetunióban termelésbe vont Odesza-66 búzafajtára alapozódott, valamint az országban gyártott mezőgazdasági erő- és munkagépekre (a magyarországi KITE termelési rendszerrel folytatott tárgyalások – a kárpátaljai rendszerben a Magyarországon használt gépek és búzafajták alkalmazásáról – nem vezettek eredményre). Mivel ugyan-

ezekben az években a szomszéd Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében az őszi kalászosok termésátlaga csak alig haladta meg a 3 t/ha-t, ez feltételezi a Kárpátalja síkföldi régiója kiváló természeti adottságát a mezőgazdasági termékek termelése területén.

Kárpátalja síkföldi járásai esetében feltétlenül ki kell térni a szőlőtermelés kiváló természeti adottságaira. A Kárpátok vulkanikus vonulata kedvező feltételeket teremt a szőlőtermelésre (a viszonylag kis föld-fedőréteg a vulkanikus kőzeteken biztosítja a napközben felvett hő megmaradását). Mivel a magas hegyi régióban nincsenek szőlőültetvények, és az előhegyi régióban is csak az Ilosva járásban lehetséges magántermő szőlőfajták telepítése, így érthető, hogy például a 2001. évben részesedésük Kárpátalja összes szőlőtermés-mennyiségéből – 26,4 ezer tonna, a négy síkföldi járás részesedése 20,7 ezer tonna – 78,4% volt.

Lezárva a mezőgazdasági termelés természeti feltételeinek taglalását Kárpátalján, a már említett megye különleges földrajzi elhelyezése magyarázatot ad arra a kérdésre, hogy mind a múltban, mind a jelenben miért nem volt lehetséges a lakosság élelmiszerszükségletének saját mezőgazdasági termékek termeléséből történő biztosítása. Erre a kérdésre választ adhatnak az *1. táblázat* adatai.

Az *1. táblázat* adatai alapján megállapítható, hogy a Magyar Nagyalföldnek a határon átnyúló része, Kárpátalja négy síkföldi járásának – Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyszőlős – mezőgazdasági területe 2002-ben 195 ezer hektár, a megye mezőgazdasági területének – 429 ezer hektár – csak 45,5%-át foglalja el. Függetlenül attól, hogy a szántóterület esetében – a megye szántóterülete 198 ezer hektár, míg a négy síkföldi járásban a szántó 132 ezer hektár – ez a mutató lényegesen magasabb – 66,7% –, de az egy lakosra számított Kárpátalja vonatkozásában 0,15 hektár szántó, a síkföldi régióban is csak 0,25 hektár (ez a mutató a szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 0,58 hektár).

A mezőgazdasági területben a szántó részaránya Kárpátalja síkföldi járásaiban meglehetősen magas – 67,7% –, ami a szőlő- és gyümölcsültetvényekkel egy intenzív mezőgazdasági termelést feltételez. Ugyanakkor teljesen ellentétes a helyzet elsősorban Kárpátalja magas hegyi régiójában. A négy kiemelten magas hegyi járásban – Nagyberezna, Voloc, Mizshirja, Rahó – a mezőgazdasági területben – 92 ezer

hektár –, a szántó – 20 ezer hektár –, csak 22,8%-ot foglal el, és itt nincsenek szőlő- és gyümölcsültetvények, ami csak egy extenzív termelési lehetőséget biztosít (az egy lakosra számított szántó területe például a Rahó járásban mindössze 0,08 hektár).

1. táblázat: *Kárpátalja mezőgazdasági és szántóterülete 1991–2002 között*

	Mezőgazdasági terület (hektár)			
	1991	1996	2001	2002
Kárpátalja	414755	448474	433267	429152
Ungvár város	10	822	1069	1069
Munkács város	188	558	558	558
Beregszász	44772	47015	45432	45118
Nagyberezna	18121	16816	15577	15492
Nagyszőlős	40626	45212	45559	45409
Voloc	15733	14585	14698	13716
Ilosva	34637	34444	36129	35775
Mizshirja	31110	32124	31104	31104
Munkács	55865	55955	54780	54560
Perecseny	12193	15076	15031	14892
Rahó	19846	32776	32294	31309
Szolyva	13444	13203	13734	13748
Técső	45284	48518	40924	40622
Ungvár	49482	53273	48358	48754
Huszt	33444	38097	38020	37026
	Ebből szántó (hektár)			
	1991	1996	2001	2002
Kárpátalja	188366	197917	198657	197824
Ungvár város	–	399	486	479
Munkács város	63	418	418	418
Beregszász	32341	33765	33364	33279
Nagyberezna	5850	4775	4697	4671
Nagyszőlős	27134	30328	31401	31245
Voloc	5982	5857	5721	5629
Ilosva	13775	15064	15112	15321
Mizshirja	9017	8238	8024	8024
Munkács	32967	34205	36424	36466
Perecseny	4978	5577	5465	5445
Rahó	2247	2232	2219	2194
Szolyva	3028	3301	3368	3363
Técső	8227	10126	9593	9562
Ungvár	29234	30814	29790	29701
Huszt	13523	12818	12575	12027

Összegezeként leszögezhető, hogy bár az 1980-as években Kárpátalja síkföldi régiójában a nagyüzemi – állami – gazdálkodásokban és kolhozokban a mezőgazdasági termékek termelésének intenzivitása magas volt, és az eredmények (lásd a Kárpátaljai Gabonatermesztési Rendszer kimagasló őszi kalászosok 5 t/ha-t meghaladó termésátlagait) megfelelőek voltak, a megye előhegyi, és elsősorban magas hegyi régiójában a termelés természeti feltételei korlátot szabtak az eredményességnek. Ehhez még hozzájárult az adott természeti feltételekhez alkalmatlan termelés szervezeti formája, ami a magas és előhegyi járásokban a kolhozosítás időszakában jött létre.

A kérdés változatlanul az lehet, hogy az adott mezőgazdasági termelés természeti feltételei között Kárpátalja milyen módon – itt a mezőgazdaság szervezeti formáinak prioritása értendő – tudja biztosítani a termelés mennyiségének növelését, vagy ha erre továbbra sincs lehetőség, akkor milyen forrásból lehetséges javítani a lakosság élelmiszer-ellátottságát.

Agrárreform-kísérletek Ukrajnában – több szektorú mezőgazdaság

Ukrajna mezőgazdasága magán viseli az 1919–1991. évek szovjet érájának minden terhét. Ez vonatkozik elsősorban az 1939. évig a szovjet–lengyel határtól – Zbrucsv folyó – keletre fekvő területekre, ahol a szovjet hatalom az 1930-as évek elején végrehajtotta a XX. század egyik legnagyobb genocídiumát. Az iparosítás terhét a mezőgazdaság viselte, elsősorban a gabonaexportot maximalizálták. Ugyanakkor az ukrán etnikum elleni büntényként minősíthető az 1932–1933. évek éhínsége a több mint 10 millió halottal. A kolhozosítás időszaka alatt kitelepítették a jómódú, gondolkozni tudó parasztgazdákat, akik az „új gazdasági politikai” időszakában – az 1920-as évek elején – hatékony árutermelő farmgazdaságokat hoztak létre.

A második világháború utáni években ismét a mezőgazdaság volt az elpusztult ipar helyreállítási költségeinek a forrása. Az 1950-es évek közepéig a kolhozparasztoknak nem volt személyi igazolványuk, így gyakorlatilag nem hagyhatták el a „közös gazdaságot”, ahol a maradékelv dominált, azaz az állami beszolgáltatások után megmaradt

esetleg értékesített termékből származó bevétel vagy a természetbeli juttatás volt a ledolgozott munkanapokra számított bér alapja.

Az igazság kedvéért azonban ki kell emelni, hogy az 1960-as években már fordulat következett be. Mind az állami gazdaságokban dolgozók, mind a kolhozparasztkok nyugdíjjogosultak lettek, és jelentősen emelkedett a munka után kapott fizetés szintje. Ezt az tette lehetővé, hogy bár megmaradt a központi irányítás, de a szovjet típusú nagyüzemekben emelkedett a mezőgazdasági termékek termelésének intenzivitása, ami lényegesen javította a gazdálkodás hatékonyságát. Ugyanakkor a kolhozparasztság háztáji gazdaságaiban – a terület korlátozva volt: 0,6 hektár egy család számára – megtermelt termék elsősorban a család élelmiszerszükségletének biztosítását segítette elő.

A fentiek esetleg a szükségesnél részletesebb ismertetése elkerülhetetlen, mivel – ellentétben például a magyar szövetkezeti parasztsággal – Ukrajnában az ország függetlenné válása előtt nem volt a piacgazdaság körülményeit és követelményeit ismerő falusi gazdálkodó réteg.

A bevezető részben már történt utalása függetlenség időszaka évének euforikus hangulatára. Ennek egyik alapvető irányelve volt „megszabadulni a múlt örökségétől”. A mezőgazdaság esetében ez elsősorban a szövetkezeti szektort érintette.

Ukrajna parlamentje a Legfelsőbb Tanács az 1991. évi a „A földreformról” szóló törvényével a földtulajdon reformját irányozta elő, ami lehetővé tette a lakosság háztáji és kiegészítő gazdaságain kívül paraszti/farmer- (ukrán terminológia) gazdaságok létrehozását, ahol a farmer már a mezőgazdasági terület birtokosa volt. Az 1992. évben „A földtulajdonformáiról” elfogadott törvény alapján már a kolhozok addig „össznépi tulajdonban” lévő földterülete is magántulajdonba kerülhetett, amennyiben a közös gazdaságokból kilépő volt kolhoztagok egyéni – paraszti/farmer- – gazdálkodást akartak folytatni. Azonban ez a földtulajdon nem volt értékesíthető, és az új tulajdonos nem adhatta át tulajdonjogát örökösének.

Az 1994–1995. években két államelnöki – törvényerejű – rendelet jelent meg: „A mezőgazdasági termelési szféra reformjáról”, valamint „A mezőgazdasági vállalatok és szervezetek közös tulajdonába átadott föld vagyonnevesítésének rendjéről”. Az államelnöki rendeletek vég-

rehajtása következtében a szövetkezeti szektor gazdaságaiban a kolhoz elnevezés helyett alkalmazott kollektív mezőgazdasági vállalatokban megtörtént a vagyonnevesítés, és ezek a gazdaságok folytatták elvben nagyüzemi tevékenységüket. Azonban a kollektív mezőgazdasági vállalatok vagyonnevesítése esetében a földtulajdon vagyonjegyet – ukrán elnevezés szerint szertifikátot – kapó volt kolhoztagok és kolhoznyugdíjasok számára a vagyonjegy csak elméleti tulajdont képviselt, mivel nem került kijelölésre a mezőgazdasági terület helye. Még jobban komplikálta a helyzetet az ezt követő államelnöki rendelet, amely a „szociális igazságtéves” elve alapján földtulajdont kívánt juttatni a kolhozterület falvaiban dolgozóknak – például tanítónak-tanároknak, egészségügyi dolgozóknak, a szolgáltatásban foglalkoztatottaknak –, tehát nem az elvben közös gazdaság tagjainak, abból a kiinduló helyzetből, hogy ezek is gyakorlatban részt vettek a közös gazdaság vagyonának létrehozásában. A rendelet végrehajtása az esetek többségében akadályba ütközött, mivel ez a már kiosztott vagyonjegyek, szertifikátok bevonását („újraszövetkezetesítés”) jelentette volna.

Az 1999. december 3-i államelnöki rendelet „A gazdaság agrárszektora reformjának felgyorsítására irányuló halaszthatatlan intézkedésekről” Ukrajnában gyakorlatilag felszámolta a mezőgazdaság szövetkezeti szektorát. Megtörtént a valós vagyonnevesítés, és a kollektív mezőgazdasági vállalatokat felszámolták. Már a 2000. évben Ukrajnában több mint 10 ezer kollektív mezőgazdasági vállalat utódaiként 46%-ban gazdasági társaságok, 25%-ban új típusú teljes vertikum termelő-feldolgozó-értékesítő szövetkezetek, 21%-ban egyéni tulajdonban lévő vállalkozások alakultak, míg megközelítőleg 800 volt kollektív mezőgazdasági vállalat földjei paraszti/farmergazdaságok tulajdonába kerültek.

Ukrajna agrárreformja, agrárreform-kísérletei magukon viselték a kidolgozatlanság jegyeit. Míg a szövetkezeti szektor esetében a felszámolásra való törekvés világos volt – ennek egyik oka feltételezhetően az említett 1930-as évek elejének eseményei voltak –, addig a mezőgazdaság állami szektoraiban – állami gazdaságok, a különböző kutatóintézetek és oktatási intézmények tangazdaságai – a helyzet összetettebb volt. Az állami gazdaságok egy része új típusú gazdasági szervezetté alakult át – részvénytársaság szervezeti formájában. Ugyan-

akkor az állami szektor gazdasági elsősorban Ukrajna keleti és közép-ső régióiban több esetben központi – holding típusú – intézményt hoztak létre, amely esetenként több tízezer hektár mezőgazdasági terület termését, feldolgozását és értékesítését koordinálja.

Az agrárreform, agrárreform-kísérletek Kárpátalja esetében némileg különböztek Ukrajna többi területétől mind szervezés, mind végrehajtás vonatkozásában. Mindenekelőtt ki kell emelni, hogy Kárpátalján a kolhozosítás, mint már többször említettük, csak az 1950-es évek elején fejeződött be. Így a kolhoztagok és utódaik még emlékeztek az egyéni gazdálkodás hatékonyságát meghatározó tényezőkre. A kollektív mezőgazdasági vállalatok felszámolása után a megye magas hegyi – részben az előhegyi – járásaiban esetenként végbement egy reprivatizációs folyamat, amikor is a volt szövetkezeti tagok nem a vagyonyjegyük nagyságában, hanem az „ösi juss” alapján szerezték vissza saját vagy apáik mezőgazdasági területét. Ez a folyamat nem volt jellemző a Kárpátalja síkföldi régióján felszámolt kollektív mezőgazdasági vállalatok vagyonyjegy- – szertifikát – elosztása esetében.

Kárpátalján – eltérően Ukrajna többi régióitól – az 1940-es évek végén, valamint az 1950-es évek elején végrehajtott kollektivizálás elsősorban a síkföldi járáásokban, a szántóterülettel rendelkező falusi települések esetében gyakorlatilag csak a kolhoz formájában történt. Kivételt képeznek az Ungvár, Munkács, Beregszász járáások szőlőültetvényei, ahol a volt gazdáktól már az 1947. évben elvették tulajdonjogukat, és az ültetvények mint állami borgazdaságok, pincegazdaságok biztosították a szőlő feldolgozását, ők folytatták tevékenységüket. Azonban egyes esetekben a már megszervezett és szántóterületen termelést folytató kolhozokat felső utasításra „államosították”, és a kolhoztagok kutatóintézetek, oktatási intézmények tangazdaságainak dolgozói lettek. Itt a felmerült problémákat a mai napig nem sikerült rendezni. Míg esetleg a szomszéd településen felszámolt kollektív mezőgazdasági vállalat tagsága megkapta a vagyonyjegyet, amit vagy mint az újonnan alakult, például korlátolt felelősségű társaság résztulajdonosaként használt fel, vagy a vagyonyjegy értékében mezőgazdasági földtulajdont szerzett, és azon egyéni, paraszti/farmergazdálkodást folytat az ugyancsak a vagyonyjegy alapján megszerzett erő- és munkagépek felhasználásával, addig az eredetileg kolhoztagokból állami

gazdaságok dolgozóivá akaratumon kívül „átminősültek” ezzel a lehetőséggel nem rendelkeznek.

Kárpátalja egyes felszámolás alatt lévő kollektív mezőgazdasági vállalatok esetében a felszámolási kezdeményezést megelőzően történtek kísérletek a „történelmi igazságtétel” biztosítására. Így – ez a síkföldi régióra jellemző kísérlet – a kollektív mezőgazdasági vállalat felszámolás előtti vagyonfelmérése és értékmegállapítása – ami a vagyonyjegyek összegének az alapja és elosztásra került a jogosultak körében – a felszámoló bizottság elkülönítette a gazdaság felértékelt vagyonának 10-20%-át. A vagyonyjegyek jogosultságának nagyságát a kollektív gazdaságban eltöltött munkaidőből, valamint a tevékenység után kapott bérből különböző átszámítási rendszerek alapján számították ki. Itt azonban földtulajdonszerzésre jogosító vagyonyjegyet csak az kaphatott, aki az 1992. év után is a kollektív mezőgazdasági vállalat tagja volt, a gazdaságból korábban kilépők vagy az elhunytak örökösei vagyonyjegyüket csak anyagi eszközök megszerzésére fordíthatták.

Az egyes gazdaságokban a felszámolás esetében megállapított vagyon 10-20%-át az újonnan megválasztott vezetőség „történelmi igazságszolgáltatásra” fordította (ez viszont nem volt teljesen törvényes, de eddig nem történt kezdeményezés érvénytelenítéséről). Az elkülönített vagyonértékből azok a gazdák vagy örököseik részesültek, akik a kolhozosítás esetében a „közösbe” vitték be tulajdonukban lévő földjüket, állataikat, esetenként más, a termelést szolgáló vagyontárgyaikat. Ezt a saját kezdeményezésen alapuló vagyonmegosztást csak azokban a gazdaságokban sikerült véghezvinni, ahol megmaradtak – vagy fellelhetőek voltak – a kolhozosítás éveinek a könyvelési adatai.

A mezőgazdasági termelés eredményei Kárpátalján az 1990-es években

A előző fejezetben tárgyalt Ukrajna agrárreform-kísérletei gyakorlatilag Kárpátalja esetében elősegítették a mezőgazdasági termékek termelésének áthelyeződését a lakosság egyéni gazdaságaiba. Függetlenül ettől, a már korábbiakban említett „agrárrolló” kinyílása – a mezőgazdasági termelésben felhasznált ipari eredetű anyagok árának emelkedése többszörösen meghaladta a növénytermesztés és állattenyésztési termékek lehetséges értékesítési árainak növekedését – elsősorban

a viszonylag kevésbé munkaigényes nagyüzemi termelést – az állami gazdaságokban és a kolhozokból átszervezésre került kollektív mezőgazdasági vállalatokban – érintette.

Az 1990-es években a mezőgazdasági termékek termelésének összefoglaló eredményeit a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat: *Mezőgazdasági termékek termelismennyisége 1990–2000 között*

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
(millió hrvinya – a 2000. év összehasonlító árain)										
Mezőgazdasági termékek termelésének értéke										
1573,9	1465,4	1309,9	1434,1	1198,3	1251,9	1266,9	1235,9	1124,7	1131,8	1223,9
Ebből mezőgazdasági üzemek										
708,4	606,9	445,9	360,4	257,9	203,8	181,6	155,1	92,6	89,7	75,1
A lakosság gazdaságai										
865,5	858,5	864,0	1073,7	940,4	1048,1	1085,3	1080,8	1032,1	1042,1	1148,8

A 2. táblázat adatai alapján megállapítható, hogy Kárpátalja a mezőgazdasági termékek termelésének az 1990-es években két mélypontja volt: az 1994. év, valamint az 1998. év, amikor a termelés mennyisége az előző évhez viszonyítva 16,4%-kal, illetve 9,0%-kal esett vissza. Ezt nagy részben az adott évek rendkívül kedvezőtlen időjárási viszonyaira vezethető vissza. Ugyanakkor az általános helyzet is rendkívüli termeléseszköket igazol az 1990-es években. Így a 2000. évben elért 1223,9 millió hrvinya termékérték az 1990. év 1573,9 millió értékének mindössze 77,8%-a. Ez elsősorban a rendszerváltás – Ukrajna függetlenségének első két éve –, 1991–1992. évek gazdasági krízishelyzetének a következménye. Ugyanakkor az elemzett utolsó két év adatai arról tanúskodnak, hogy Kárpátalján a mezőgazdasági termékek termelési értéke növekedő tendenciát mutat.

A 2. táblázat adataiból kitűnik a termelés szektorváltásának kiéleződése az 1991. évben kezdődően. Így míg az 1991. évben a lakosság gazdaságaiban termelték meg a mezőgazdasági termékek 58,6%-át, addig ez a mutató az 1995. évben 83,7%, míg a 2000. évben már 93,8% volt. Ez a szektorváltás azonban csak részben vezethető vissza az elvben nagyüzemek – állami gazdaságok és kollektív mezőgazdasági vállalatok – mezőgazdasági területének csökkenésére, melyet

egyidejűleg a lakosság egyéni gazdasági területének növelése kísért, amit a 3. táblázat adatai igazolnak.

3. táblázat: Kárpátalja mezőgazdasági területe a termelés szervezeti formái alapján

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Mezőgazdasági terület (ezer hektár)										
Összesen	414,7	398,3	447,3	369,9	442,4	448,5	449,0	450,7	439,9	437,2
Ebből mezőgazdasági üzemek	357,2	290,1	268,7	238,7	238,9	231,0	226,4	221,3	201,7	194,9
Ezen belül paraszti/ farmgazdaságok	-	0,8	2,4	3,7	4,2	4,7	5,3	5,6	5,8	6,3
A lakosság gazdaságai	57,5	108,2	178,6	158,2	203,5	217,5	222,6	229,4	238,2	242,3
Szántóterület (ezer hektár)										
Összesen	188,3	187,9	190,6	188,0	196,9	197,9	197,1	199,2	198,5	198,0
Ebből mezőgazdasági üzemek	152,1	140,4	125,3	118,6	116,0	112,6	110,3	108,5	101,5	98,3
Ezen belül paraszti/ farmgazdaságok	-	0,7	2,0	3,1	3,6	3,8	4,2	4,8	5,0	5,5
A lakosság gazdaságai	36,2	47,5	65,3	69,4	80,9	85,3	86,8	90,7	97,0	99,7

A táblázat adatai arról tanúskodnak, hogy míg az 1990-es évek első felében jelentősen növekedett a lakosság egyéni gazdaságainak a területe – az 1991. évben 57,5 ezer hektár, az 1996. évben már 217,5 ezer hektár, addig az évtized második felében ez a tendencia már mérséklődött – a 2000. évben egyéni tulajdonban /használatban 242,3 ezer hektár volt. Ugyanilyen helyzet figyelhető meg a szántóterület esetében – a lakosság gazdaságai az 1991. évben 36,2 ezer hektárt, az 1996. évben már 85,3 ezer hektárt, míg a 2000. évben 99,7 ezer hektárt foglaltak el. Lényeges változás csak a következő éveken figyelhető meg – elsősorban a lakosság gazdaságai mezőgazdasági területének növekedése terén (az egyéni gazdaságok területe a 2002. évben már 302,0 ezer hektárt foglalt el).

A rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján lehetőség van követni a birtokszerkezet átrendeződését Kárpátalja egyes járásai lebontásában.

4. táblázat: Kárpátalja mezőgazdasági területe járási lebontásban a termelés szervezeti formái szerint

	Mezőgazdasági üzemek (hektár), január 1-i állapot			A lakosság gazdaságai (hektár), január 1-i állapot		
	1991	1996	2001	1991	1996	2001
Kárpátalja	357205	230993	161775	57550	217481	271492
Ungvár város	–	–	–	10	822	1069
Munkács város	153	97	97	35	461	461
Beregszász	40806	32320	22575	3966	14695	22857
Nagyberezna	14969	7112	5440	3152	9704	10137
Nagyszőlős	35466	30393	19972	5160	14819	25587
Voloc	13249	7016	6431	2484	7569	8267
Ilosva	28486	19829	15269	6151	14615	20860
Mizsirja	27853	12382	10556	3257	19742	20548
Munkács	48845	33944	25787	7020	22011	28993
Perecsény	10230	6091	5677	1963	8985	9354
Rahó	15989	7144	3826	3857	25632	28468
Szolyva	11438	6993	2139	2006	6210	11595
Técső	39617	18916	11036	5667	29602	29888
Ungvár	44135	32436	23869	5347	2037	24489
Huszt	25969	16320	9101	7475	21777	28919

A 4. táblázat adatai alapján megállapítható, hogy míg az 1991–2000-es évek között a négy síkfüldi járásban a mezőgazdasági üzemek – államgazdaságok, kollektív mezőgazdasági vállalatok – mezőgazdasági földterülete valamivel kevesebb mint a felére csökkent, addig a nagyüzemi termelésre alkalmatlan magas hegyi régióban – Nagyberezna, Voloc, Mizsirja, Rahó – a kolhozok területének több mint a fele már a lakosság egyéni gazdaságainak tulajdonába/használatába került. Ugyancsak rendkívül jelentős volt a problematikus Técsői járásban (egyértelműen nem lehet sem a magas hegyi, sem az előhegyi régióhoz sorolni – erre már korábban történt utalás) az egyéni gazdaságok térnyerése a mezőgazdasági területben – az 1991. évben használatukban mindössze 5,7 ezer hektár, míg a 2001. év január 1. állapottal már tulajdonukban/használatukban 29,9 ezer hektár volt.

Elsősorban a magas hegyi régióban – részben az előhegyi régió, magasabban fekvő részein is – figyelembe kell venni egy folyamatot. A mezőgazdasági üzemek felszámolása esetében különösen ezekben a járásokban a lakosság még kitűnően emlékezett az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején a kolhozosításkor a „közösbe” vitt földjei területi elhelyezkedésére. Így a nagyüzemi gazdálkodás részleges felszámolása esetében nem a vagyonyjegyek megfelelő földtulajdont szerzett, hanem – esetenként erőszakkal – visszavette saját vagy elődei szántóját, szénakaszálóját, legelőjét, tehát itt egy reprivatizációs folyamat érvényesült (ez nem volt jellemző Kárpátalja síkföldi régiójára).

A továbbiakban a Kárpátalja növénytermesztésében jelentős szerepet játszó két kultúra – gabonafélék és burgonya – termelési mutatói kerülnek elemzésre a termelés egyes szervezeti formáinak lebontásában.

Kárpátalja az 1990-es évek – (5. táblázat) gabonagazdasága a betakarított terület esetében nem változott, viszont jelentősen csökkent a termelés mennyisége – az 1990. évben 306 ezer tonnáról a 2000. évi 167 ezer tonnáig. Ez a visszaesés egyértelműen még az 1990. évben megfelelő 4,8 t/ha termésátlagról a 2000. évi 2,6 t/ha termésátlagra vezethető vissza. Természetesen itt még lehetne részletezni a probléma okait, az azonban minden kétségen kívül megállapítható, hogy a termelés színvonalának a visszaesése egyértelműen a nagyüzemi szektort érintette – 1990. évben a kiemelkedő 4,9 t/ha termésátlagot az 1995. évben már 2,7 t/ha követte, majd a 2000. évben a minden kritikán aluli 1,9 t/ha termésátlag. Ugyanakkor a gabonatermelés fokozatos átvitele a lakosság egyéni gazdaságaiba sem hozta meg az egyesek által várt eredményt. Míg a lakosság gazdaságainak gabonabetakarítási területe – 36 ezer hektár, az összes terület több mint felét – 56,0%-át foglalta el, addig az egyéni szektorban is csökkenő tendenciát mutat a termésátlag – az 1990. évben még 3,8 t/ha. Kárpátalja gabonagazdasága esetében le lehet vonni azt a következtetést, hogy a gyakorlatilag a nagyüzemi feltételeknek megfelelő – gépesített, kemizált – kalászosok és szemes kukorica termelése, az állami gazdaságok és kollektív mezőgazdasági vállalatok leépülése miatt nincsenek biztosítva a technológia követelményei, kritikus helyzetbe került, ami visszahat az állattenyésztési termékek termelésére – akut takarmánygabona hiány.

5. táblázat: Gabonatermelés Kárpátalján

	Összesen	Mezőgazdasági üzem			A lakosság gazdasága
			Nagyüzem	Farmergazdaság	
Betakarított terület (ezer ha)					
1990	64,2	56,6	56,6	–	7,6
részarány	100,0	88,2	88,2	–	11,8
1995	65,9	45,6	42,8	2,8	20,3
részarány	100,0	69,2	64,9	4,3	30,8
2000	64,7	28,5	23,2	5,3	36,2
részarány	100,0	44,1	35,9	8,2	55,9
Termésmennyiség (ezer tonna)					
1990	305,9	277,1	277,1	–	28,8
részarány	100,0	90,6	90,6	–	9,4
1995	196,9	124,7	117,6	7,1	72,2
részarány	100,0	63,3	59,7	3,6	36,7
2000	166,8	52,7	38,9	13,8	114,1
részarány	100,0	31,6	23,3	8,3	68,4
Termésátlag (t/ha)					
1990	4,8	4,9	–	3,8	4,8
részarány	x	x	x	x	x
1995	3,0	2,7	2,4	3,6	3,0
részarány	x	x	x	x	x
2000	2,6	1,9	2,6	3,2	2,6
részarány	x	x	x	x	x

A burgonyatermelés Kárpátalján viszonylag ellentétes eredményt hozott a gabonagazdasággal szemben (6. táblázat). Mindenekelőtt már az 1990-ben is a lakosság gazdaságaiban volt a burgonya betakarított területének több mint a fele – 61,5% –, azaz 14 ezer hektár. A lakosság gazdaságaiban termelték meg a burgonya 61,0%-át – 206 ezer tonnát –, és a termésátlag is azonos volt – megközelítőleg 15 t/ha – az állami gazdaságok és a kolhozok mutatóival. Az évtized végére a burgonyatermelés gyakorlatilag teljesen áthelyeződött a lakosság gazdaságaiba – a betakarított terület 98,2%-a, a termésmennyiségnek ugyancsak 98,2%-a. Megszűnt a nagyüzemi burgonyatermelés Kárpátalján.

6. táblázat: *Burgonyatermelés Kárpátalján*

	Összesen	Mezőgazdasági üzem			A lakosság gazdasága
			Nagyüzem	Farmergazdaság	
Betakarított terület (ezer ha)					
1990	22,6	8,7	8,7	–	13,9
részarány	100,0	38,5	38,5	–	61,5
1995	28,7	1,6	1,5	0,1	27,1
részarány	100,0	5,6	5,3	0,3	94,4
2000	34,3	0,6	0,2	0,4	33,7
részarány	100,0	1,8	0,6	1,2	98,2
Termésmennyiség (ezer tonna)					
1990	337,5	131,7	131,7	–	205,8
részarány	100,0	39,0	39,0	–	61,0
1995	326,8	7,7	7,2	0,5	319,1
részarány	100,0	2,4	2,2	0,2	97,6
2000	478,0	8,7	2,3	6,4	469,3
részarány	100,1	1,8	0,5	1,3	98,2
Termésátlag (t/ha)					
1990	14,9	15,1	–	14,8	14,9
részarány	x	x	x	x	x
1995	11,4	4,5	5,2	11,8	11,4
részarány	x	x	x	x	x
2000	13,9	14,8	16,9	13,9	13,9
részarány	x	x	x	x	x

Itt fel kell hívni a figyelmet egy lényeges tényezőre, ami részben a magas és előhegyi járások ukrán/ruszin lakossága kényszerű tradíciójára vezethető vissza. Elsősorban a magas hegyi régióban a mezőgazdasági termelés már többször említett természeti feltételei miatt a burgonya volt a lakosság „második kenyere”. Ez a helyzet az 1990-es években még inkább jellemző volt. A takarmánygabona termelés-kriszishelyzete miatt leépülő állattenyésztési termékek termelése oda vezetett, hogy míg Kárpátalján az egy főre jutó hús és hústermékek fogyasztása még az 1990-es években is minimális volt – 47 kg –, addig ez a szint a 2000-re már 37 kg-ra csökkent. Részben ugyanez vonatkozik a tej és tejtermékek, valamint a tojás fogyasztására. A kialakult

helyzetben a burgonya képezi a lakosság – elsősorban a magas hegyi régió lakossága – egyik fő táplálékát. Az egy főre jutó fogyasztás – az 1990–1992-es évek némi csökkenése után – 1992-es 91 kg-ról 2000-re 166 kg-ra emelkedett.

A tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé például a zöldség- és gyümölcságazatok részletes elemzését, annyi azonban megjegyezhető, hogy az egy főre jutó zöldségfogyasztás a 2000-ben 67 kg volt. A már említett állattenyésztési termékek fogyasztásának csökkenését pótlандó Kárpátalján kialakult egy rendkívül kedvezőtlen helyzet: a kenyér- és sütőipari termékek (celeráliák) rendkívül magas fogyasztása – az 1990-es években egy főre számítva 150-160 kg között mozgott.

Az állattenyésztési termékek termelése szorosan összefügg az állatállomány és a baromfiszám alakulásával. Az 1990-es évek helyzetét jellemzik a 7. táblázat adatai.

7. táblázat: Az állatállomány és a baromfiszám alakulása az 1991–2000-es években

<i>(ezer fő, január 1-jei állapottal)</i>							
	1991	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Szarvasmarha összesen	352,5	241,2	223,7	207,3	201,7	195,4	182,4
Ebből tehén	141,5	142,6	140,1	139,0	139,6	139,0	134,7
Sertés	343,4	286,6	256,0	240,8	249,0	256,4	231,8
Juh és kecske	269,4	163,3	140,5	125,5	119,1	115,8	108,9
Ló	12,8	12,8	13,5	13,6	14,4	14,7	14,7
Baromfi	4839,5	3644,7	3548,4	3677,8	3439,2	3405,3	3158,4

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a szarvasmarha-állomány az 1990-es években a 352 ezer főről 182 ezer főre esett vissza, ugyanez a csökkenés a sertésállomány esetében 343 ezer fő és 232 ezer fő, míg a juh- és kecskeállomány csökkenése minden elképzelést felülmúlt: 269 ezer főről 109 ezer főre csökkent (a baromfi pontos számbavétele rendkívül problematikus így ennek elemzésére nem került sor). Itt ismét ki kell térni az egyéni gazdálkodás prioritást kapott fejlődésére. Míg az 1990-es évben a szarvasmarha-állomány

36,5%-a volt az egyéni gazdaságokban, addig ez az arány 2000-re már 89,1%-ra emelkedett. Ugyanez vonatkozik a sertésállományra: 1990-ben a sertések 77,9%-a volt az egyéni gazdaságokban, míg 2000-ben már 94,8%-a. Egy viszonylag egyszerű számítás alapján megállapítható, hogy például a szarvasmarhának az egyéni gazdaságokban az évtizedben történt létszámnövekedése – 1991. évben 129 ezer, míg 2000. évben 162 ezer fő –, nem tudta ellensúlyozni az állami gazdaságok és kollektív mezőgazdasági vállalatok kiürülő telepeinek a létszámcsökkenését, a sertések esetében viszont az állomány mind az elvben nagyüzemekben, mind az egyéni gazdaságokban csökkent.

Az állatállomány csökkenésének természetes velejárója volt az állattenyésztési termékek termelésének mérséklődése. Így a hústermelés Kárpátalján élsúlyban számítva 1990-ben 103 ezer tonna, míg 2000-ben 76 ezer tonna volt. A tejtermelés esetében gyakorlatilag nem következett be visszaesés – 1990-ben 375 ezer tonna, 2000-ben 373 ezer tonna –, ami annak köszönhető, hogy a tehénállomány Kárpátalján az említett tíz évben alig mérséklődött, a lakosság gazdaságaiban tartott tehenek számának növekedése ellensúlyozta az állami gazdaságok és kollektív mezőgazdasági vállalatok telepeinek a létszámcsökkenését.

Itt azonban fel kell hívni a figyelmet egy – az állattenyésztési termékek termelése terén megfigyelhető – szinte lehetetlen tényezőre. Az állami gazdaságok és a kollektív mezőgazdasági vállalatok telepein a szarvasmarhaborjak súlygyarapodása napi 200 g alatt van, és a hízósertés súlygyarapodása még inkább kritikán aluli – 1990-ben 226 g, míg 2000-ben már csak 128 g –, ami a keveréktakarmány-hiányra vezethető vissza. Az egy tehenre jutó tejtermelésnek a megállapítása az egyéni gazdaságokban problematikus, így a 2000. évi mutató – 2712 kg – elfogadhatónak tekinthető, figyelembe véve a kárpáti borzderes fajta elsősorban húshasznosítású irányvonalát. Az állami gazdaságokban a még az 1970-es években importból származó intenzív tejhasznosítású szarvasmarhafajták teljesen leépültek, mert az intenzív tartástechnológiát nem lehetett biztosítani. Az eredmény előre jelezhető volt, míg az 1990-es évben az egy tehenre jutó tejhozam az állami gazdaságok és a kollektív mezőgazdasági vállalatok telepein még átlagosan 2921 kg volt, 2000-ben már 1176 kg-ra csökkent, ami nem igényel kommentárt.

Összegezőképpen meg lehet állapítani, hogy a megye magán viselte az Ukrajna függetlenségének első időszakában kialakult problémák teljes súlyát, súlyosbítva a Kárpátalja mezőgazdaságának természeti feltételeiből fakadó fokozott nehézségekkel. Az 1980-as években még eredményes nagyüzemi gazdálkodás teljes mértékben leépült. Ukrajna közép és déli régiói körülményeitől eltérően Kárpátalján a mezőgazdasági terület hiánya már elvben korlátozta hatékony áruteremelő farmergazdaságok tömeges kialakulását.

A következő fejezetben elemzésre kerülő – a mezőgazdaság szövetkezeti szektorát felszámoló elnöki rendelet alapján létrehozott – új típusú gazdasági szervezetek két év adatai arról tanúskodnak, hogy ez a váltás lényegesen kevesebb problémát okozott volna, ha a kiinduló helyzet nem a jelenlegi állapotot lenne elhivatott korrigálni.

A szövetkezeti/kolhoz-szektor felszámolása, az állami szektor átalakulása, az egyéni gazdálkodás további térnyerése

Az első fejezetben Ukrajna függetlenségének első tíz évében az ukrán agrárreform, agrárreform-kísérletek hatására kialakult termelés szerkezet-váltást elemeztük.

Meghatározó változást hozott az előző fejezetben ismertetett Ukrajna államelnöki rendelete „*A gazdaság agrárszektora reformjának felgyorsítására irányuló halaszthatatlan intézkedésekről*”, amely tág teret nyitott a piacgazdaság követelményeinek megfelelő új típusú gazdasági szervezetek létrehozására a felszámolás alá került szövetkezeti szektor gazdasági – kollektív mezőgazdasági vállalatok – bázisa alapján. Ugyanakkor Ukrajna esetében ismét előtérbe került – egy bizonyos visszaesés után – az egyéni paraszti/farmergazdaságok támogatása, amelyeknek – figyelembe véve a szabad földterületeket – első sorban Ukrajna középső és déli régióiban van létjogosultsága.

Kárpátalja esetében az említett államelnöki rendelet végrehajtását követően lényegesen összetettebb a helyzet. Így míg az elvben nagyüzemi termelést biztosító részvénytársaságok, korlátolt felelősségű társaságok, magántulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok, valamint az új típusú szövetkezetek előtt lehetőség nyílt a hatékony termelés feltételeinek a kialakítására, addig az egyéni paraszti/farmergazdaságok a megyében továbbra sem játszanak szerepet. Az egyéni szektor

esetében Kárpátalján – feltételezhetően – a jövőben is csak a volt háztáji és kiegészítő gazdaságokból, esetleges területbővítést követően – a mezőgazdasági terület magántulajdonba vétele után – létrejött egyéni törpegazdaságok fognak dominálni. Azonban ezekben az egyéni törpegazdaságokban nincs és nem is lehet meg a mezőgazdasági termékek árutermelésének a feltétele.

A kialakult helyzetből való kiút keresése rendkívül nehéz feladat, és ebben a vonatkozásban meghatározó szerepet játszanak az újonnan alakult gazdasági szervezetek menedzsmentjének. Ez a menedzsment többségében a felszámolt kollektív mezőgazdaságok vezetőségének tagjai közül került ki.

A feladatnak megfelelően – mivel a már említett 1999. évi államelnöki rendelet hatását egy bizonyos időeltolódással fejtette ki – az elemzés adatbázisául a 2001. és a 2002. év eredményei szolgálnak.

Új típusú gazdasági szervezetek Kárpátalján

Az előző fejezetben elemeztük Kárpátalja mezőgazdasági termékek termelésének helyzetét az Ukrajna függetlenné válását követő első tíz évben, az 1991–2000 közötti időszakban. Megállapítást nyert az állami és szövetkezeti szektor térvészése: 2000-ben részesedése a mezőgazdasági termékek értékében mindössze 6,4% volt (2. táblázat). Részben egyet lehet érteni azzal a véleménnyel, hogy függetlenül az agrárreform-kísérletektől, a szovjet érából örökölt nagyüzemi termelési szervezeti forma Kárpátalja különleges földrajzi körülménye között – figyelembe véve Ukrajna gazdaságának krízishelyzetét – nem lehetett életképes.

A gyökeres fordulatot előírányzó 1999. december 3-i államelnöki rendelet – „*A gazdaság agrárszektora reformjának felgyorsítására irányuló halaszthatatlan intézkedésekről*” – végrehajtása Kárpátalján azt eredményezte, hogy már a 2000. év végére az addig bejegyzett 167 kollektív mezőgazdasági vállalat alapján 222 új típusú gazdasági szervezet jött létre, ezek közül 141 korlátolt felelősségű társaság, 27 új típusú mezőgazdasági szövetkezet, 15 magántulajdonban lévő mezőgazdasági vállalat, és 39 paraszti/farmergazdaság.

Figyelembe véve Kárpátalja mezőgazdaságának eltérő természeti feltételeit, elemzésre került a kollektív mezőgazdasági vállalatok átalakulásának folyamata a megye egyes járásainak lebontásában.

8. táblázat: *A mezőgazdasági nagyüzemek szervezeti formaváltása az államelnöki rendelet végrehajtását követően*

	Mezőgazdasági nagyüzem	Ezek közül átalakult	Új szervezeti forma				
			Összesen	Magántulajdonban lévő vállalat	Korlátolt felelősségű társaság	Új típusú szövetkezet	Paraszti/farmergazdaság
Beregszász	18	12	31	–	31	–	–
Nagyberezna	9	9	6	–	6	–	–
Nagyszőlős	19	14	27	4	12	4	7
Voloc	11	10	12	–	1	–	11
Ilosva	16	16	20	–	20	–	–
Mizshirja	12	14	15	–	3	7	5
Munkács	25	19	31	2	25	–	4
Perecseny	8	8	9	1	8	–	–
Rahó	7	8	4	–	3	–	1
Szolyva	9	39	14	2	9	1	2
Técső	21	21	14	–	4	10	–
Ungvár	21	15	23	5	10	2	6
Huszt	11	11	16	1	9	3	3
Összesen	187	167	222	15	141	27	39

A 8. táblázat adataiból jó néhány következtetést lehet levonni. Mindenekelőtt az állami szektor gazdaságait 2000-ben még nem érintette a szervezeti forma átalakulása, elvben megmaradt mind a 20 állami tulajdonban lévő gazdaság. A nagyüzemi termelés természeti feltételeinek megfelelően a Kárpátalja síkföldi járások esetében a helyzet a következő. A síkföldi régió – Ungvár, Munkács, Beregszász, Nagyszőlős járások – összesen 60 kollektív mezőgazdasági vállalatából 11 magántulajdonban lévő vállalat, 78 korlátolt felelősségű társaság és 6 új típusú szövetkezet alakult. Ugyanakkor az Ungvári járásban a felszámolt kollektív mezőgazdasági vállalatok egy részéből 6, a Mun-

kács járásban 4, míg a Nagyszőlős járásban 7 paraszti/farmergazdaság jött létre.

A szövetkezeti szektor – kollektív mezőgazdasági vállalatok – felszámolása után Ungvár járásban 6,1 ezer, Munkács járásban 14,7 ezer, Beregszász járásban 21,3 ezer, Nagyszőlős járásban 19,3 ezer volt tag kapott vagyonyjegyet. Itt egy érdekes jelenség tapasztalható. Míg Nagyszőlős járásban a vagyonyjegy tulajdonosok közül 6,1 ezer természetben kérte ki részesedését – földterület vagy termelési eszköz –, addig Beregszász járásban 5,8 ezer, Munkács járásban 8,0 ezer vagyonyjegy-tulajdonos bérbe adta tulajdonát az újonnan megalakult gazdasági szervezetnek.

A magas és előhegyi járások esetében nem figyelhető meg egyértelmű tendencia. Így míg a magas hegyi Nagyberezna járásban a 9 felszámolt kollektív gazdaság bázisán 6 korlátolt felelősségű társaság alakult, a többiek esetében mind a földterület, mind a többi vagyontárgy a lakosság egyéni gazdaságaiba került, s gyakorlatilag ugyanez a helyzet Rahó járásban – itt azonban megalakult 1 paraszti/farmergazdaság is –, addig a Voloc járásban fordított a helyzet: a felszámolt kollektív mezőgazdasági vállalatok mindössze egy korlátolt felelősségű társaság létrehozását segítették elő, míg 11 esetben új paraszti/farmergazdaság jött létre. Ugyanakkor az előhegyi Ilosva járásban a 16 kollektív mezőgazdasági vállalat bázisán 20 korlátolt felelősségű társaság alakult.

Az állami szektor gazdasági esetében jelenleg is folyamatban van az állami gazdaságok – szovhozok – zárt (amikor csak az ott foglalkoztatottak szerezhettek részvényt) és nyílt részvénytársaságokká való átalakulása. Ez viszont – jelenleg – még nem érinti a kutatóintézetek tangazdaságait, ahol elsősorban a vetőmagtermesztés és fajtafenntartás továbbra is állami felügyelet alatt van.

Feltételezhetően érdeklődésre tart számot a nagyüzemi termelés hatékonyságát befolyásoló költség szerkezetének változása a Kárpátalja esetében ebben a szektorban meghatározó helyet elfoglalt kollektív mezőgazdasági vállalatok felszámolása után.

9. táblázat: A mezőgazdasági nagyüzemek termelési költség szerkezete

	(%-ban)					
	1990			2002		
	Összesen	Növény- termesztés	Állat- tenyésztés	Összesen	Növény- termesztés	Állat- tenyésztés
Költségek összesen	100,0	100,0	100,1	100,0	100,0	100,0
Munkabér kiadás	35,3	42,4	28,6	22,0	23,9	19,2
Anyagi ráfordítások – ebből (ráfordítás %-ban)	52,8	41,2	63,8	59,3	52,3	69,5
vetőmag, palánták	13,3	35,0	x	13,0	24,9	x
takarmány	50,9	x	81,7	40,2	x	84,3
más mezőgazdasági termék	x	x	x	3,5	4,6	2,3
műtrágya	8,7	23,1	x	12,7	24,3	x
üzemanyag	5,3	8,8	3,3	17,4	29,2	4,4
villamos energia	0,8	0,7	0,8	3,9	3,1	4,8
alkatrészek, építőmunka	4,0	8,4	1,2	4,9	7,2	2,3
szolgáltatások	17,0	24,4	13,2	4,4	6,7	1,9
Értécsökkenési leírás	7,1	8,3	6,0	6,9	8,2	5,1
Egyéb kiadások – ebből (egyéb kiadás %-ban)	4,8	8,1	1,6	11,8	15,6	6,2
bérleti díj	x	x	x	57,9	68,9	17,5
jutalék vagyonejy után	x	x	x	4,5	8,5	4,7

A táblázat adataiból lényeges következtetéseket lehet levonni. Az új típusú gazdasági szervezetekben nem foglalkoztatnak felesleges munkaerőt, így a költségekben lényegesen alacsonyabb a munkabér aránya. Ez még akkor is igaz, ha a költségek esetében nem vesszük figyelembe a költségek abszolút nagyságát. Lényeges pont, hogy a már többször említett kinyílt „agrárrolló” itt is bizonyítást nyert. Így függetlenül attól, hogy 2000-ben lényegesen alacsonyabb a növénytermelés kemizálásának a szintje mint 1990-ben, a műtrágya mégis 4%-kal magasabb az anyagköltségeken belül. Ugyanez vonatkozik az üzem-

anyagköltségekre: 2002-ben az anyagköltségben az üzemanyag részaránya 17,4% volt, míg 1990-ben csak 5,3%. Az új típusú mezőgazdasági szervezetben nem hagyható figyelmen kívül, hogy míg a szovjet érában ismeretlen volt a bérleti díj – a termőföld az állami gazdaságok esetében állami, míg a kolhozok esetében „össznépi” tulajdonban volt –, addig a kollektív mezőgazdasági vállalatok utódszervezetei viszonylag jelentős bérelt területeken végzik tevékenységüket.

Mind a megalakult korlátolt felelősségű társaságok, mind az egyéni tulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok adófizetői az állami költségvetésnek. Az 1990-es években érvényben lévő adórendszer gyakorlatilag megbénította a mezőgazdasági nagyüzemek tevékenységét. A mezőgazdasági termelők – ez meghatározóan érinti az új típusú gazdasági szervezeteket – életbe léptetett egységes mezőgazdasági adója felváltotta az addigi 12 fajta adónemet és lényegesen áttekinthetőbb helyzetet teremtett (az egységes mezőgazdasági adón kívül a gazdaságok már csak többletértékadót, és jövedéki adót fizetnek).

Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a kollektív mezőgazdasági vállalatok felszámolása után megalakult korlátolt felelősségű társaságok, magán tulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok, új típusú szövetkezetek a következő években milyen mértékben fogják fejleszteni tevékenységüket Ukrajnában, még korainak tűnik. Kárpátalja esetében viszont biztosra vehető, hogy egyes esetektől eltekintve, ezeknek az új típusú – a piacgazdaság követelményeinek megfelelő – gazdasági szervezeteknek elsősorban a megye síkföldi régiójában van jövője. Feltételezhető, hogy amennyiben a nagyüzemi termelés természeti feltételeit biztosító környezetben megalakult korlátolt felelősségű társaságok, magántulajdonban lévő vállalatok, az állami szektor gazdaságainak részvénytársasággá való átszervezése megteremti az intenzív technológia alkalmazásának lehetőségét, úgy a jövőben várható a termelés mennyiségi és hatékonysági mutatóinak lényeges javulása. Azonban Kárpátalja esetében mindettől függetlenül, a mezőgazdaságban továbbra is az egyéni gazdaságok fognak meghatározó szerepet játszani.

Kísérletek árutermelő farmergazdaságok létrehozására

Az egyéni gazdálkodás új lehetőséget kapott Ukrajna parlamentje – Legfelsőbb Tanács – által az 1991-ben elfogadott „A földreformról” törvénye alapján. Elvben lehetőség nyílt a paraszti/farmergazdálkodásra mind a földtulajdon, mind a földhasználat biztosítása mellett. Az új irányzat politikai hátterét illetően – mint már említettük – a múlt kényszerű kolhozosításának az emlékét is el kívánták törölni.

Ukrajna középső és déli régióiban lehetőség volt az árutermelést feltételező birtokméret kialakítására, így az említett törvény egy paraszti/farmergazdaság termőföld-tulajdonjogát 100 hektárban – ebből 50 hektár lehetett a szántóterület – maximalizálta. Ugyanakkor a hatékony termelés – például gabonatermelés – ennél nagyobb területet igényel, amit az egyes farmerek földbérlet útján biztosítottak. Az első évek lendülete azonban gyorsan megtört. Kiderült, hogy az árutermelő farmergazdálkodást kezdeményezők döntő többsége nem rendelkezik sem piaci ismeretekkel, sem megfelelő szaktudással, és ami a legfontosabb, sem starttőkével. Az a politikai feltevés, hogy ugyanúgy mint az „Új gazdasági politika” időszakában az 1920-as évek elején, a tömegesen megalakuló farmergazdaságok fogják meghatározni Ukrajna mezőgazdaságának a fejlődését, teljesen alaptalannak bizonyult.

Kárpátalja esetében – mint ahogy erre már többször utaltunk – a megye termőföldhiánya – elsősorban szántóterület hiánya – elvben nem teszi lehetővé jelentős nagyságú földterületek átadását a kezdő farmereknek. Ennek függvényében világossá vált, hogy Kárpátalján az alakuló paraszti/farmergazdaságok mind a birtokméret nagyságában, mind a megtermelt mezőgazdasági termékek mennyiségében – természetesen egyes kivételektől eltekintve – csak nagyon kis mértékben különböznek az 1991-es évtől új lendületet kapott egyéni gazdálkodástól, amely a volt háztáji és kisegítő gazdaságok bázisán jött létre.

A paraszti/farmergazdaságok fejlődését az 1990-es években, majd egy bizonyos stabilizációt az utolsó két évben a 10. táblázat adatai igazolják.

10. táblázat: *Paraszti/farmergazdaságok Kárpátalján*

<i>(január 1-jei állapot)</i>										
	Paraszti/farmergazdaságok száma					Paraszti/farmergazdaságok területe				
	1992	1996	2001	2002	2003	1992	1996	2001	2002	2003
Kárpátalja	135	1054	1459	1420	1377	420	4801	11242	11050	9893
Beregszász	7	176	305	294	293	70	1345	3026	2179	2174
Nagyberezna	–	8	8	11	10	–	20	19	78	76
Nagyszőlős	70	284	424	407	356	30	692	1413	1482	1421
Voloc	–	2	16	16	16	–	9	320	256	113
Ilosva	3	43	45	47	49	11	143	209	262	251
Mizshirja	–	5	9	9	10	–	13	42	160	120
Munkács	30	159	200	206	211	177	779	1931	2211	1590
Perecseny	–	–	5	8	9	–	–	30	36	66
Rahó	8	42	52	52	53	29	121	371	370	374
Szolyva	8	18	22	22	23	12	35	97	97	50
Técső	1	73	83	81	76	71	297	357	358	342
Ungvár	8	224	263	250	255	20	1299	3172	3284	3060
Huszt	–	20	27	17	16	–	48	255	277	256

A 10. táblázat alapján megállapítható, hogy az 1990-es években tapasztalható farmergazdálkodási kedv, ugyanúgy mint Ukrajna többi régiójában, az utóbbi három évben megtört. Míg 2001-ben még 1459 gazdaság volt bejegyezve, addig ez a szám 2003-ra már 1377-re csökkent. Ugyancsak kevesebb a paraszti/farmergazdaságok mezőgazdasági területe: 2001-ben 11242 hektár, míg 2003-ban – egy-két év alatti 12%-os csökkenés mellett – 9893 hektár. Ugyanakkor érdekes, hogy míg Ilosva járásban több paraszti/farmergazdaság van, addig a terület csökkent, és ugyanilyen jelenség tapasztalható Szolyva és Ungvár járásokban is. Munkács járás esetében a paraszti/farmergazdaságok számának két év alatti több mint 5%-os növekedése mellett területük 17,7%-kal mérséklődött. Ez azt jelenti, ami rendkívül kedvezőtlen, hogy a viszonylag nagy területtel rendelkező gazdák szüntetik meg tevékenységüket és helyükbe kisebb paraszti/farmergazdaságok lépnek.

Az elvben árutermelésre hivatott farmergazdaságok létét Kárpátalján megkérdőjelezi az egy paraszti/farmergazdaság átlagosan mindössze alig több mint 7 hektár területe. A megye magas hegyi és előhe-

gyi járásaiban gyakorlatilag nem lehet árutermelésről beszélni – a statisztikai adatok szerint nincs gazdaság, amely több mint 20 hektár mezőgazdasági területtel rendelkezne. Részben más a helyzet Kárpátalja síkföldi régiójában. Az Ungvár járásban egy paraszti/farmer gazdaság átlagosan 12 hektáron, a Munkács járásban – 7,5 hektáron, a Beregszász járásban 7,4 hektáron gazdálkodik, és csak a Nagyszőlős járásban alacsony az átlagterület – 4,0 hektár. Ugyanakkor a statisztikai adatok szerint az Ungvár járásban 12 farmergazdaság több mint 50 hektáron folytat mezőgazdasági termelést, és 3 gazdaság, a bérelt földet is beleszámítva, birtokmérete több mint 100 hektár.

A paraszti/farmergazdaságok árutermelését elvben megkérdőjelezi alacsony technikai ellátottságuk. Így az összesen 1377 gazdaságban csak 530 traktor, és mindössze 26 gabonabetakarító kombájn van. Ugyanakkor a traktorok közül 392, míg a kombájnok közül mind a síkföldi járások paraszti/farmergazdaságaiban van. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyes esetekben a gazdaságok tulajdonosai egy intenzív termelési technológia mellett – elsősorban a zöldség, gyümölcs és szőlő ágazatokban, még viszonylag kisebb terület birtokában – nem lehetnek képesek árutermelésre. Azonban az egyedi felmérések azt bizonyítják, hogy még a munkaigényes ágazatok termékeinek termelésére szakosodott paraszti/farmergazdaságokra sem jellemző az árutermelés.

Kárpátalja mezőgazdasági termékek termelésében a paraszti/farmergazdaságok részaránya a következő: gabonatermelésben 2001-ben 7,9%, burgonyatermelésben 2,6%, zöldségtermelésben 1,2%, míg az állattenyésztési termékek esetében hízójószág 0,3%, tej 0,5%, tojás 0,3%. Tehát a paraszti/farmergazdaságok, az esetleges várakozással szemben, a mezőgazdaságban nem játszanak szerepet.

Már többször történt arra utalás, hogy Kárpátalja sajátos körülményei között a mezőgazdasági termékek termelése mind jobban a lakosság egyéni gazdaságaiban összpontosul, ezekben a gazdaságokban termelik meg az összes termék 93,4%-át. Figyelembe véve a paraszti/farmergazdaságok átlagos birtokméretét és technikai felszereltségüket, ezeknek a gazdaságoknak a többségét a lakosság egyéni gazdasági kategóriába lehet sorolni. Ugyanakkor a viszonylag megfelelő birtoknagysággal, erő- és munkagépekkel felszerelt nem nagy számú áru-

termelő farmergazdaság gyakorlatilag azonos a kollektív mezőgazdasági vállalatok felszámolása után alakult magántulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok kategóriával. Ezt az átsorolást megkönnyítheti a már említett, bevezetett egységes mezőgazdasági adórendszer kiterjesztése mind a magántulajdonú mezőgazdasági vállalatokra, mind az árutermelő farmergazdaságokra.

A szektorváltás eredményei Kárpátalja mezőgazdaságában

Az új típusú gazdasági szervezetek kialakulása és tevékenysége elemzésénél hangot kapott az a feltételezés, hogy amennyiben ezek a részvénytársaságok, korlátolt felelősségű társaságok, magántulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok, új típusú szövetkezetek megerősödnek, úgy – elsősorban Kárpátalja síkföldi régiójában – a hatékony nagyüzemi technológia alkalmazásával növelhetik termelésüket és részarányukat az egyes mezőgazdasági termékeinek termelésében.

A szektorváltás utáni két év – a kollektív mezőgazdasági vállalatok helyébe lépő, a piacgazdaság feltételeinek és követelményeinek megfelelő új típusú gazdasági szervezetek létrejötte – kevés ahhoz, hogy ennek eredményességéről megdönthetetlen véleményt lehessen alkotni. Kárpátalja esetében még az is növeli a problémát, hogy a nagyüzemi termelés részaránya a mezőgazdasági termékek termelésében minimális, és ez a részarány az elmúlt két évben csak rendkívül kis mértékben változott. Mivel a szektorváltás csak a nagyüzemi termelést érintette, így a továbbiakban az állami gazdaságok és a gazdasági szervezetek eredményei képezik az elemzés tárgyát.

A statisztikai adatok alapján megállapítható, hogy a megye mezőgazdasága elvben nagyüzemeiben a mezőgazdasági termékek termelési értéke összehasonlítható áron 2000-ben 75,1 millió, 2001-ben 85,3 millió, míg 2002-ben 90,7 millió hrvnyra volt, ami két év folyamatos növekedése mellett 20,7%-os többletet jelent a 2000. évi szinthez viszonyítva. Figyelembe véve azt a tényt, hogy az elemzett időszak alatt a nagyüzemek mezőgazdasági területe 162 ezer hektárról 98 ezer hektárra csökkent, ez a termelésnövekedés a mezőgazdaság alapvető termelő eszközének, a termőföld-felhasználásnak lényeges javulását eredményezte.

Az állami gazdaságok és az új típusú gazdasági szervezetek javuló termelési eredményei azonban nem voltak azonosak a mezőgazdaság két fő ágazatában. Így a növénytermesztési termékek értéke a 2000. évi 54,2 millió hrvnya után 2001-ben jelentősen emelkedett, és 66,3 millió volt, majd a következő évben megközelítőleg ezen a szinten stabilizálódott – 65,5 millió hrvnya. Az állattenyésztési termékek termelése esetében ellenkező volt a helyzet. A 2000. évi 20,9 millió hrvnya után a következő évben egy kis nagyságrendű csökkenés volt – 19,0 millió –, majd ezt 2002-ben egy jelentős emelkedés követte – 25,2 millió hrvnya.

Az állami gazdaságokban és az új típusú gazdasági szervezetekben bekövetkezett javulást, ennek okait, csak részben lehet a 2001. év növénytermesztését befolyásoló kedvező időjárási viszonyokra visszavezetni. Kétségtelen, hogy az új típusú gazdasági szervezetek menedzsmentje már egy év alatt is tapasztalatot szerzett a piacgazdálkodás feltételeiről és ezt a tapasztalatot kamatoztatta. Ennek esetleges bizonyítására elég felhozni azt a mutatót, hogy a megfelelő munkaszervezés következtében az élőmunka hatékonysága 2001-ben az előző évhez viszonyítva 12,4%-kal javult, majd a következő évben még jobban emelkedett: 2002-ben 2001-hez viszonyítva 40,4%-kal.

Az állami gazdaságok és az új típusú gazdasági szervezetek a 2000–2002 években nyújtott termelési eredményeit a 11. táblázat tartalmazza.

Az állami gazdaságok és új típusú gazdasági szervezetek javuló teljesítményét igazolja a már említett a mezőgazdasági terület – ezen belül a szántó – hatékony kihasználása. Így például míg 2000-ben a gabonafélék termésátlaga a nagyüzemekben kritikán aluli – 1,9 t/ha – volt, 2002-ben ez már 3,8 t/ha-ra emelkedett. Azonban az állattenyésztési ágazatok eredményét meghatározta az állatállomány-csökkenés. Így míg az állami gazdaságok és új típusú gazdasági szervezetek telepein 2000-ben a szarvasmarha-állomány még 23,4 ezer volt, addig 2002-ben már csak 17,2 ezer fő. A takarmányhiány korlátozta a tejtermelés lehetséges növelését, egyszerűen nem volt miből biztosítani a tehénállomány keveréktakarmány-szükségletét. Így bár az egy tehenre számított tejhozam a 2000. évi elfogadhatatlan szintről – 1176 kg – 2002-re már ugyan csak minimális szintre emelkedett – 1661 kg –, a

tehenlétszám csökkenése – 2000-ben 9,2 ezer, 2002-ben 6,1 ezer fő – behatárolta a tejtermelést az állami gazdaságokban és az új típusú gazdasági szervezetekben.

11. táblázat: *Mezőgazdasági termékek termelése
Kárpátalja mezőgazdasági nagyüzemeiben*

(ezer tonna)			
	2000	2001	2002
Gabonafélék összesen	52,57	82,1	80,8
– ebből búza	29,0	45,5	46,7
rozs	1,7	3,0	1,5
árpa	8,8	11,2	12,8
kukorica	10,8	16,1	12,2
zab	2,0	5,5	6,9
hüvelyesek	0,1	0,2	0,2
Napraforgó	0,6	0,3	0,6
Dohány	0,1	0,1	0,1
Burgonya	8,7	16,2	17,7
Zöldségfélék	3,2	5,4	4,9
Vágóállat	2,8	1,3	1,9
– ebből sertés	0,6	0,3	0,3
Tej	16,9	14,1	12,9
Tojás (millió darab)	1,6	0,7	1,4

A szövetkezeteket – kollektív mezőgazdasági vállalatokat – érintő szektorváltozás a növénytermesztési ágazatokban is problémákat okozott. A felszámolt kollektív mezőgazdasági vállalatok addig egységes gépparkja a vagyonyegyek felhasználása alapján szétosztásra került, és például a megalakult korlátolt felelősségű társaság nem rendelkezett a nagyüzemi technológiát biztosító komplex gépparkkal (az állami szektor esetében a problémát a teljesen leamortizálódott traktorok, kombájnok, munkagépek jelentették). Még súlyosabb következményekkel járt az addig egy kollektív mezőgazdasági vállalat több új típusú gazdasági szervezetre történt átalakulása esetében a központi gépjavító üzemegység feloszthatatlansága. Így egyes újonnan alakult, például

korlátolt felelősségű társaságoknak az első időszakban nem volt lehetőségük karban tartani erő- és munkagépeiket.

Függetlenül a felsorolt problémáktól – esetleg még ide lehet sorolni az ugyancsak központi műtrágya és növényvédőszer raktárból a több újonnan alakult gazdasági szervezetekhez kijuttatandó kemikáliák megoldatlanságát – a nagyüzemi termelés bizonyította életképességét a növénytermesztés ágazataiban. Mindez olyan körülmények között történt – ahogy a *11. táblázatban* összefoglalt adatok egyértelműen bizonyítják a javuló tendenciát –, amikor a termelés technológiai feltételei a mélypontra süllyedtek. A leépülő gépparkon kívül ebben a vonatkozásban kiemelhető, hogy míg 1990-ben Kárpátalja nagyüzemeiben az egy hektárra jutó műtrágya mennyisége hatóanyagban 286 kg volt, addig 2002-ben mindössze 29 kg és a szerves trágya mennyisége is jelentéktelen: 2002-ben egy hektárra számítva 1,2 tonna. Feltételezhető, hogy továbbjavuló feltételek mellett az új típusú gazdasági szervezetek megtalálják helyüket Kárpátalja mezőgazdasága növénytermesztésében.

Sajnálattal kell megállapítani, hogy az állattenyésztési ágazatok terén a helyzet rosszabb, mint kritikus, és ezen a területen a problémák megoldása esetleg csak hosszú távon lehetséges. A megye – mint már többször említettük – „szűk keresztmetszete”, a gabonagazdaság szántóterület-hiánya, behatárolja a takarmánygabona-termesztés lehetőségeit (a központi alapokból történt évi 500-600 ezer tonna gabonakiutalás megszűnt). Ez meghatározóan érinti a keveréktakarmányt fogyasztó ágazatokat (sertés, baromfi). Nagyon szomorú látvány a felszámolt kollektív mezőgazdasági vállalatok és gyakorlatilag az állami szektor gazdaságilag lepusztult és üresen álló sertés és baromfi telepei. Itt elég megjegyezni, hogy míg a mezőgazdasági nagyüzemekben a sertés állomány 1990-ben 75,8 ezer, 2000-ben még 18,1 ezer fő volt, addig 2002-ben már csak 13,2 ezer fő. Még lehetetlenebb a helyzet a baromfiágazat esetében. Kárpátalja baromfiiparát az 1970-es évek elején a magyarországi Bábolna mezőgazdasági kombinát által felépített és beüzemelt Ungvár járás Koncháza üzem határozta meg. A termelés teljes vertikumát biztosító üzem – jelenleg Agráripari kombinát néven szerepel – baromfiállománya 2002-ben nem haladta meg a 20 ezer darabot. Míg a mezőgazdasági nagyüzemekben a baromfilétszám 1990-

ben 1896 ezer volt, addig az állami gazdaságokban és az egyes új típusú gazdasági szervezetek telepein 2000-ben már csak 58 ezer baromfi vált található.

A szövetkezeti szektor felszámolása után Kárpátalja mezőgazdasági termékek termelési értékét a 12. táblázat tartalmazza.

12. táblázat: *Mezőgazdasági termékek termékmennyisége 2000–2002-ben*

<i>(millió hrvnya – összehasonlító áron)</i>			
	2000	2001	2002
Mezőgazdasági termékek termelési értéke összesen	1223,9	1341,6	1379,7
Növénytermesztési termékek	591,2	633,8	662,4
– ebből gabonafélék	86,4	121,6	128,0
ipari növények	1,6	2,0	1,8
burgonya, zöldségfélék	321,3	362,4	396,2
gyümölcs, szőlő	152,4	113,9	104,7
takarmánynövények	21,2	28,8	26,0
egyéb	8,3	5,1	5,7
Állattenyésztési termékek	632,7	707,8	717,3
– ebből élőállat, baromfi	324,4	378,6	380,0
tej	237,6	246,3	256,9
tojás	55,0	62,1	67,8
gyapjú	0,6	0,6	0,6
egyéb	15,1	20,2	12,0

A táblázat adataiból megállapítható, hogy 2001-ben és 2002-ben töretlen volt a mezőgazdasági termékek termelésének emelkedése. Itt azonban fel lehet hívni a figyelmet egy tényezőre.

Az elemzett két év alatt az előző évhez viszonyítva a termelés értéke 2001-ben 9,6%-kal, míg 2002-ben 2,8%-kal növekedett. Azonban, míg az emelkedés az elvben nagyüzemi szektorban ez a mutató 13,6%, illetve 6,3% volt, addig a lakosság gazdaságaiban 9,4%, illetve 2,6%. Tehát az egyéni gazdaság viszonylag kisebb termelés-növekedést produkált. Ugyanakkor a lakosság gazdaságainak túlsúlya Kár-

pátálja mezőgazdaságában azt eredményezte, hogy függetlenül a viszonylag lassabb növekedési ütemtől abszolút mértékben nem az állami gazdaságok és az új típusú gazdasági szervezetek voltak a forrásai a javuló eredményeknek, hanem az egyéni gazdálkodás növekvő termékkibocsátása.

Kárpátalja mezőgazdaságának helyzetét és fejlődési lehetőségét a kialakult körülmények között nem a nagyüzemi gazdálkodási fogja meghatározni – ahogy erre már többször utaltunk –, a lakosság gazdaságaiban termelik meg a mezőgazdasági termékek több mint 90%-át. Függetlenül ettől feltételezhető, hogy a jelenleg még többségükben az önellátásra termelő egyéni gazdaságok megmaradása mellett emelkedni fog a korlátolt felelősségű társaságok, magán tulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatok, új típusú szövetkezetek birtoknagysága a tulajdonosok által bérbbe adott, vagy az új típusú gazdasági szervezetek menedzsmentje által megvásárolt mezőgazdasági területek révén.

Azonban Kárpátalja nagyüzemi termelésének jövője a szövetkezeti szektorváltás után meghatározó mértékben függ a megyén kívüli kapcsolatok fejlesztésétől. Ebben a vonatkozásban elképzelhető a szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megye gabona – elsősorban takarmánygabona – exportalapjának Kárpátalja piacán való értékesítése, ami biztosíthatja a nagyüzemi állattenyésztési termékek termelését – elősegítve a keverékállomány-ellátást, felfuttatást.

Összegzés

Ukrajna gazdaságpolitikai irányvonalát – ez vonatkozik elsősorban az ipar egyes ágazatainak a fejlesztésére és az export-import tevékenységre – az ország 1991-ben történt függetlenné válása után kialakult gazdasági érdekcsoportok határozták meg. Ukrajna parlamenti választások esetében csak a jobboldali nemzeti-demokratikus pártjai, valamint a baloldal – Ukrajna Kommunista Pártja és Ukrajna Szocialista Pártja – rendelkezik ideológiával, míg a centрупártok az egyes régiók – megyék – gazdasági érdekcsoportjainak az érdekeit képviselik a törvényhozásban, és amennyiben ezek a centрупártok frakciói a Legfelsőbb Tanácsban többséget alkotnak, úgy ezeknek a képviselői osztják el egymás között a kormányban – Miniszteri Kabinet – a miniszteri posztokat.

Némileg más a helyzet az agrárszféra képviselőiben. Az 1990-es évek Parasztpártja egyértelműen a mezőgazdasági nagyüzemek vezetői köréből került ki, és úgy az állami gazdaságok, mint a kolhozok – kollektív mezőgazdasági vállalatok – érdekképviselője volt a parlamentben, részben megjelenítve a baloldali ideológiát. A politikai centrum a Parasztpárt ellensúlyozására létrehozta az Agrárpártot, és míg a Parasztpárt elvesztette támogatását, addig az Agrárpárt a centripártok választási blokkjában a parlamentben 16 mandátumot szerzett, és a párt tagjai közül került ki az agráripari komplexumot felügyelő miniszterelnök-helyettes, és az Agrárpolitikai Minisztérium minisztere. A kialakult hatalmi helyzet meghatározta Ukrajna agrárpolitikájának „többvektorú” – támogatni az új típusú gazdasági szervezetek és az egyéni gazdálkodókat is – irányvonalát.

A következő összefoglaló megállapításokat lehet tenni:

- Ukrajna agrárreformja az ország függetlenné válása után magán viseli a következetlenség jeleit. Az első években elfogadott törvények meghatározóan az egyéni szektor – paraszti/farmergazdaságok – kiemelt fejlesztése támogatására irányultak. A szovjet éra múltjával szemben elfogadták a mezőgazdasági terület – termőföld, magántulajdonját.
- A szövetkezeti szektor kolhoz típusú gazdaságainak a kvázi vagyonnevesítésén alapuló átszervezése – kollektív mezőgazdasági vállalat néven – gyakorlatilag nem jelentett meghatározó változást a termelés szervezeti formáját illetően. Ugyanakkor az állami gazdaságok – szovhozok – érintetlenül hagyása felvetette a kollektivizálás időszakában eredetileg kolhozok, majd ezeknek felső utasításra szovhozokká történt átszervezése után azt a megoldhatatlan problémát, hogy a szovhoz dolgozók ellentétben a kollektív mezőgazdasági vállalatok tagjaival, nem kaphattak vagyonyjegyet.
- Az 1999. december 3-i államelnöki rendelet felszámolta a mezőgazdaság szövetkezeti szektorát, és a kollektív mezőgazdasági vállalatok alapján elvben a piacgazdaság feltételeinek és követelményeinek megfelelő új típusú gazdasági szervezetek jöttek létre, míg az állami szektor gazdaságainak átszervezése egy hosszabb folyamatot feltételez.

- Ukrajna agrárreformjainak hatása Kárpátalja mezőgazdaságára egy különleges helyzetet teremthet, amit a megye és a mezőgazdasági termelés természeti feltételei határoznak meg.

Ukrajna agrárpolitikája az ország függetlenné válása után Kárpátalján csak részben érvényesült. Az agrárreform-kísérletek Kárpátalja mezőgazdaságának helyzetére az alábbiakban jellemzett hatásokat gyakorolták:

- Kárpátalja mint földrajzi egység három egymástól lényegesen eltérő régióra oszlik: magas hegyi, előhegyi és síkfüldi régiókra. Míg a magas hegyi és részben az előhegyi régióban gyakorlatilag nincs lehetőség a nagyüzemi technológia alkalmazásával mezőgazdasági termékek termelésére, addig a síkfüldi régió – jelentős részben magyarok lakta járása, a magyar Alföld határon átnyúló része – természeti feltételei biztosítják egy intenzív technológiai alkalmazását.
- Az elemzés során megerősítést nyert, hogy Kárpátalja sem a múltban, sem a jelenben és a jövőben sem volt és nem lesz képes lakossága élelmiszerellátását biztosítani mezőgazdasági termékek saját termeléséből a „szűk keresztmetszet”, a szántóterület hiánya – egy lakosra mindössze 0,15 hektár jut és a síkfüldi régióban is csak 0,25 hektár – miatt. Így a magas hegyi és részben az előhegyi régiók többségében ukrán/ruszin lakossága a megyén kívüli munka utáni keresetéből tudja csak biztosítani családjá megélhetését, mivel az egyéni gazdálkodás – terület hiánya miatt – nem lehetséges.
- Eltérően Ukrajna más régióitól, még a szovjet érában is a lakosság háztáji és kiegészítő gazdaságaiban termelték meg a megye mezőgazdasági termékeinek több mint 50%-át. Ez az arány Ukrajna függetlenségének éveiben egy gyakorlatilag elképzelhetetlen szintre emelkedett: több mint 90%. Jelenleg a lakosság tulajdonában van Kárpátalja mezőgazdasági területének 71%-a, ezen belül a szántóterületnek 69,2%-a. Összehasonlítva ezeket az adatokat az egyéni gazdaságokban megtermelt több mint 90% mezőgazdasági termékkel, megkérdőjelezhető az egyéni gazdálkodás ilyen magas intenzitása, ami a statisztikai adatszolgáltatás pontatlanságára vezethető vissza.

- Kétségtelen, hogy a szövetkezeti szektornak az említett államelnöki rendelet alapján történt felszámolása után az új típusú gazdasági szervezetek előtt lehetőség nyílt a termelés mennyiségi és minőségi mutatóinak jelentős emelésére. A 2001–2002-es évek eredményei: az új típusú gazdasági szervezetekben a megtermelt termékek értéke két év alatt 20,7%-kal emelkedett, és a korlátolt felelősségű társaságokban, magán tulajdonban lévő mezőgazdasági vállalatokban az új típusú szövetkezetekben a racionális munkaszervezés eredményeként az élő munka termelékenysége is jelentősen javult, ezt azonban elsősorban a növénytermesztés ágazatai biztosították, míg az állattenyésztésben meghatározóan a keveréktakarmány hiánya miatt nem tapasztalható fejlődés.
- Végezetül megállapítható, hogy Kárpátalja különleges – egyedi – helyzete miatt – az Ukrajna agrárreformja által nyújtott lehetőségek kihasználása mellett – a megye magas hegyi és részben az előhegyi járásaiiban a jövőben csak az önfogyasztásra termelő egyéni gazdaságok maradnak meg, amelyek árutermelése csak esetleges lehet. Ugyanakkor a síkföldi régióban lehetőség van egy az Ukrajna „többvektorú” agrárpolitikája irányvonalának realizálására, ami feltételezi az új típusú gazdasági szervezetek részleges térnyerését a mezőgazdasági termékek termelése terén.

Arra vonatkozóan hogy és miként érheti el Kárpátalja mezőgazdasága legalább az 1980-as évek színvonalát. Két tényezőre lehet felhívni a figyelmet:

- Már többször hangsúlyoztuk, hogy a keveréktakarmány hiánya gátolja a szövetkezeti szektor felszámolása után megalakult új típusú gazdasági szervezetekben – ugyanúgy mint az átszervezés alatt álló állami gazdaságokban – az állattenyésztési termékek termelésének növelését. Amennyiben lehetőség nyílna ezt a hiányt biztosítani a szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megye potenciális takarmánygabona exportalapjából, úgy – egy határmenti kereskedelem feltételrendszer biztosítása mellett – a kölcsönös érdekelttség – és előny –, nem kérdőjelezhető meg. Továbbtárgyalva a kérdést, elképzelhető, hogy magyar üzleti körök tulajdont – rész tulajdont – szereznek Kárpátalja takarmányüzemeiben, és a magyar „nyers-

anyagból” takarmánygabona, premix, vitaminok stb. magas értékű keveréktakarmány biztos piacot találhat Kárpátalján. Sajnálatos, hogy bár ez a lehetőség többször felvetődött, és a magyar kutatók munkáiban publicitást nyert, az illetékes – úgy a magyar, mint az ukrán – döntéshozó intézmények nem foglalkoznak ennek a megoldásával.

- Ismert tény, hogy a síkföldi járásokban alakult új típusú gazdasági szervezetek menedzsmenájének jelentős része vagy magyar nemzetiségű vagy bírja a magyar nyelvet. Ezeknek a diplomás – esetenként többdiplomás – vezetőknek a továbbképzése mind magyarországi oktatási intézményekben, mind szaktanfolyamokon, a piacgazdasági ismeretek terén feltétlenül javíthatja az általuk vezetett gazdaságok teljesítményét.

Bár nem tartozik közvetlenül a tanulmány témájához, de nem szabadna figyelmen kívül hagyni, hogy a síkföldi járások magyar lakosságának jelentős része érintve van a mezőgazdasági termelésben és az innen származó jövedelem részben biztosítja életszínvonaluk fenntartását. Amennyiben létre jönne – ez eddig csak nyilatkozatok szintjén tapasztalható – egy konkrét együttműködés Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja síkföldi járásai között az agrárszférában, úgy ez elősegítené a magyar nemzetiségű lakosság helyben maradását Kárpátalján, és javítaná életkörülményeiket.

Irodalomjegyzék:

- ALMÁSY S. (1998): Kárpátalja mezőgazdasága az 1990-es években. Nyírségi földrajzi napok. Földrajzi Évkönyv.
- ALMÁSY S. (2001): Vállalkozások Kárpátalja mezőgazdaságában. A Magyar Tudomány Napjai. Nyíregyháza
- ALMÁSY S. (1996): Kárpátalja mezőgazdasága. Jelen és jövő. Kárpátaljai Szemle.
- BALJÁN A. (2000): Naukove uzahalnennja zarubizsnoho doszvidu v szelyszkom hozjásztve. Kijiv. Niclava.
- GALÓ M. (2002): A gazdaság innovatív folyamatainak élénkítése – kézirat
- GALÓ M. – ALMÁSY S. – BALJÁN A. (2000): Előtanulmány Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja határmenti térségének közös vidékfejlesztési programjához. Magyar Tudomány Napjai előadásai. Stúdium Kiadó
- GALÓ M. – ALMÁSY S. – BALJÁN A. (2001. 3.): Az agrárreform újabb fejezete Kárpátalján. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle
- KALAMUNJÁK M. (1996): Rozvitok ahrarnoho virobnictva Karpatszkoho Evrorehionu Ukrajini. Problemi agropromiszlovoho komplexu Karpat. V. Bakta.
- LENGYEL M. (2000): Ahrarni vidnoszini na Zakarpatti. Uzshorod. Patent.
- MIKULINA O. (1996): Sztan rozvitku szilyszkohoszpodarszkih pidpriemsztv riznich form vlasztnosztu u Zakarpatszkoj oblaszti. Problemi agropromiszlovoho komplexu Karpat.V. Bakta.
- SEPA V. – ALMÁSY S. (1990): Novüje integrirovannüje formirovanija v szelyszkom hozjásztve. Uzshorod. Karpati.
- Ahrarna reforma v oblaszti Zakarpatszka oblaszna derzsavna adminizstracija. Uzshorod 2000.
- Zakarpattja 2002. Sztaticsticsnij Scsoricsnik. Zakarpatszke oblaszne urpavlinnja sztatisztiki. Uzshorod. 2003.
- Szeljászki (fermerszki) hozspodarsztva Zakarpatszkoj oblaszti. Zakarpatszke oblaszne urpavlinnja sztatisztiki. Uzshorod. 2002.
- Szilyszke hozspodarsztvo Zakarpattja u 1990-2001. rokah. Zakarpatszke oblaszne urpavlinnja sztatisztiki. Uzshorod. 2002.

Ára: 1200 Ft